

Василь Стефаник

ТВОРИ

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

Т В О Р И

З ДЕРЕВОРИТАМИ

В. КАСІЯНА і М. БУТОВИЧА

Л Ъ В І В

1 9 3 3

КЛЕНОВІ ЛИСТКИ

ВИДАННЯ ЮВІЛЕЙНОГО КОМІТЕТУ

З ДРУКАРНІ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ „ДІЛО“, ЛЬВІВ

З ДЕРЕВОРИТАМИ ВАС·КАСІЯНА

I.

Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони попускали рукави як стадо перепелиць, що спочивають, але все готові летіти. Куми зате сиділи як вкопані, лише руками досягали хліб або порцію горівки, але і руки найрадше не рухались би, лише спочивали би зігнені в кулак на колінах. Нерадо вони брали хліб і порцію. Каганець блимав на припічку і потворив з кумів великі, чорняві тіні й кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рухалися.

Коло стола схилений стояв Іван, господар хати і тато маленької дитини, що її охрестили.

— Будьте ласкаві, мої куми, та пережійте ще по одні. Хоть це не горівка, а болото, але з мужиком то так си має: що де у світі є найгірше, то він має то спожити, що де у світі є найтежше, то він має то віконати...

— На то сми рожені — відповідали побожно куми.

Як порція обійшла колію, то Іван її поставив лігма коло пляшки, бо боявся, аби не впала така маленька на землю.

— А закусіт... Тай дивіт си, який мене клопіт найшов у самі жнива, у сам вогонь. А я, бігме, не знаю, що з него має бути?! Ци маю лишити жнива тай обходити жінку і варити дітем їсти, ци я маю лишити їх тут на ласку божу тай тегнути голоден косов? Бо вже таке має бути, бо у такий час ніхто до хати не прийде за великі гроші. На тобі, Іване, дитину тай радуй си, бо ще їх мало маеш!

— Не марікуйте, куме, та не гнівить Бога, бо то его воля, не ваша. А діти — піна на воді... шос на них трісне — тай понесете всі на могилу.

— У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне. Жебрак аби таки не тулев си до жінки, аби не дивив си в той бік, де жінка, то би найліпше зробив! Тогди і Бог не даст...

— Куме, ви це пусте говорите, так ніколи не буде, бо люди маюť си плодити.

— Коби-ж то люди, а то жебраки плоде си. А я тому кажу, що ти, жебраку, не плодь си, не розводи си як миш, ти будь контетний, як маєш на хорбаці дранку, як маєш кавалок хліба, абис не голоден тай як ті ніхто по лиці не лупит. Як ці три ділі маєш, тай май тобі бути добре, а від жінки гет уступи си.

— Куме Іване, дайте трошки спокій, бо жінка як си має звичій у такім антересі та єї не траба цего слухати, бо така бесіда не дає здоровья. Колис іншим, ліпшим часом.

— Я вас дуже перепрашаю за мою таку бесіду, але ви гадаєте, шо я за нев дбаю або за собов я дбаю?! Бігме не дбаю, най їх і зараз віфатає тай мене з ними! Овва, ото би сми втратили рай на землі і маетки лишили!

Куми вже не обзивалися, не перечили, бо бачили, що Івана не переможуть і хотіли, аби скорше виговорився, бо борше їх пустить спати. Іван встав від стола, спинився насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі і почав до них балакати.

— Та чому не летите з мої голови? Я вам утворю і вікна і двері, гай!..

Діти засунулися на піч так, що їх не було вже видко.

— Ади, саранча, лиш хліба тай хліба тай хліба! А відкиж я тобі того хліба наберу?! Та то би на дванайцїтий сніп якис раз торгнути, то би якис раз схилити си, то з поперека вогонь у пазуху сипле си! То тебе кожде стебелце у серце дюгне!

Це було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

— А у вечір лиш си укажеш до хати такий як віхоть, як мийка усоганий, а вони тобі в один голос і жінка і діти: „Нема хліба!“ Тай ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тегнеш ціп тай молотиш напотемки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе ціп і звалит на сніп, тай так деревієш до ранку у соню, аж ті роса припаде. Тай лише очи пролупиш, то зараз тебе тота роса їст, бо мало тебе біда їст, ще вона в ночі тебе найде! Про-

миєш очі тай течеш си на лан такий чорний, шо сонце перед то-
бов меркне.

— Іване, не журіт си дітьми, бо то не лише ви, але Бог їм тато, старший від вас.

— Я з Богом за-барки не ловлю си, але нашо він того пускає на світ, як голе в терня?! Пустит на землю, талану в руки не даст, манни із неба не спустит, а потім увес світ кричит: „Мужики злодії, розбійники, душегубці!“ Зіпре си один з другим у церкві такий гладкий, шо муха по нім не полізе та корит та картає! „Ви — каже — дітей не научуєте страху божого, ви їх самі посилаєте красти“... Ей, де я годен так ганьбити! А коби коло мої дитини і мамка і нянька і добродзейка ходила, коби міні люди всего назносили, то і я би, егомость, знав, як діти вчити! Але мої діти ростут по бурінах разом з курми, а як шодо чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, шо вони цілий день їде. Ци крадут, ци жebraют, ци пасут, а я відки знаю? Я кося ваші лани тай забуваю не лиш за діти, але за себе не памнетаю! Ви би хотіли, аби я і ваші лани зробив і діти абим учив. А ви від чого? Так, люди, ви самі знаєте, яке наше жите...

— Знаємо, куме, знаємо! Як не знати, коли самі у нім бродимо.

— Я на діти дивю си, але я не гадаю, аби воно було чемне, аби уміло до ладу зробити. Я лиш заглядаю, ци воно вже добре по землі ходит, аби єго упхати на службу, оцего я чекаю. Я не чекаю, аби воно убрало си в силу, аби путерії набрало, аби воно коло мене нажило си. Коби лиш богач або пан утворив пашеку, а я єго туда кидаю, аби лише збути си! А потім воно бігає коло худоби, ноги одна рана, роса їст, стерня коле, а вонє скаче тай плаче. Ти би єму завернув худобу, поцулував бис єго в ноги, бос го сплотив тай сумліне ті пе, але минаєш, ще і ховаєш си від него, абис не чув!..

Аж почервонів, аж задихався.

— Тай росте воно в яслах, під столом або під лавов, їст кулаки, умиває си слозами. А підросте, тай шос воно украде, бо воно ніколи добра не знало та краденим хоче натішити си. Диви си, їде до тебе шандар. Скує тебе, набе си як товарини, бо ти тато

зłodієви тай мусиш з ним бути у змові. Та єс зłodій на віки! Але це не решта, конец ще напереді. Най би син, ваша дитина, а люцький зłodій, най би зогнив у кременалі, бо зłodія не шкода! Най би! А то вони озмут здорове тай дают до шпиталю лічити, а потім пускают письмо до віта, аби тато платив кошта. З хати вігонеют, під пліт викидают з бебехами! Ідеш до віта, по руках цулуеш: „Віточку, віберіт ні із цеї кари“. — „Ти, каже віт, бідний чоловік та може ті віпустим, але яку я вігоду буду мати за твою вігоду?“ Стиснеш плечима, складеш си як цізорик тай кажеш: „Місіць вам буду задурно служити...“ Так ци не так, люди, правду кажу, ци брешу як пес!?

— Все так, цілий гатунок такий, одного сте слова не замилили!

Іван дрозав цілий, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів

— Аби-сте не казали, люди, шо кранчу над головами своїх дітий, як ворон над стервом, не кажіт, люди, не кажіт! Я не кранкаю, я правду говорю, мій жель кранкае, серце кранче!

Очі його запалилися і в них появилася страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, шо я свої діти гет позбиткував, гірше як темний воріг. А я, видите, не позбиткував, я лишень прогорнув зперед очий сегодне і завтра і рік і другий і подивив си на мої діти, шо вони там діют? А шом уздрів тай сказав ем. Я пішов до них у гості тай кров моя застигла на їх господарстві...

По хвилині:

— Якби до тої Канади не було морів, то я би їх у міх забрав тай бим піша з ними туда йшов, аби їх занести далеко від цього поруганя. Я би ті моря берегами обходив...

Куми забули були за відпочинок, а тепер собі нагадали, борзо повставали і пішли.

Рано.

II.

Діти обідали на землі, обливали пазухи і шелестіли ложками. Коло них лежала мама марна, жовта і клала коліна під груди. По чорнім, нечесанім волоссю спливала мука і біль, а губи заціпилися,

аби не кричати. Діти з ложками в роті оберталися до мами, дивилися і знов оберталися до миски.

— Семенку, ти вже наїв си?

— Вже — відповів шестилітній хлопець.

— То озми віничок, покропи землю тай підмети хату. Мама не годна хилети си, бо дуже болит у середині. Не кури дуже.

— Уступіт си, бо через вас я не можу замітати.

Мама звелася і поволіклася на постіль.

— Семенку, а тепер файно вмий си і Катруся і Марія най си вмюют і побігни в збанок води начернути, але не впадь у керницю, не хилей си дуже...

— Семенку, піди та нарви огирків у решето, аби мама в горшку наквасила, бо я вижу, шо буду слаба та не будете мати шо з хлібом їсти. Тай нарви хрону і вишневого листя. Та не сотай огирчине, але рви попри саме било...

— Семенку, здойми з гредок сорочки, абим полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала і раз-по-раз потручував молодші сестри і казав, що дівки не знають нічого, лише їсти.

— Вони ще малі, Семенку, як віростут тай будут тобі сорочки прати.

— Я си найму тай там міні будут сорочки прати, я їх не потребу.

— Не тіш си, дитинко, службі, бо нераз будеш свої дни оплакувати.

— Аді, дедя зросли у службі тай нічо їм не бракуе.

— І ти зростеш у службі, аж шкіра буде пукати від того росту. Але ти, Семене, не балакай, але збирай си дедиви нести обід. Він дес такий голодний, шо му си очи за тобов продивили.

— Я мусю дедиву палицу брати, аби від псів обгонити си.

— А як загубиш тай буде дедя нас обое бити. Та не йди простоволосий, але озми хоть дедів капелюх.

— Тот капелюх лиш на очи паде, шо не видко дороги.

— Вімий збанок тай сип борщу.

— Ви мене не вчіт кільки, бо я знаю.

— Семенку, а диви си, аби ті пси не покусали...

III.

Дриботів ногами по грубій верстві пороху і лишав за собою маленькі сліди як білі квіти.

— Фіть, заки я зайду, то це сонце мене поредно спарит. Але я собі заберу волося так, як жовнір тай буде міні ліпше йти.

Поклав обід на дорогу і збирав волосся на верх голови, аби приложити його капелюхом і виглядати як обстрижений жовнір. Очі сміялися, підскочив і покотився дальше. Та волосся зпід широкого капелюха зсунулося на потилицю.

— Це пустий капелюх, най но як я си найму, та я тогди собі капелюшок...

Лише облизався. Проїшовши шмат дороги, він знов поставив обід на землю.

— Я змалюю собі велике колесо із шпичками.

Сів насеред дороги в порох і обводив довкола себе палицю, потім рисував проміні в колесі. Далі зірвався, перескочив поза обод і побіг дуже зрадуваний.

До кожних воріт закрадався, зазірав, чи нема на подвірю пса і аж тоді борзенько перебігав. З одного обістя вибіг пес і пустився за ним. Семенко співорив, зверещав і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько скулений сидів, чекав пса, аби кусав. Потім зважився подивити і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього.

— На́, на́, ціган, на́ кулеші, але не кусай, бо болит дуже тай штроф твій газда буде платити. Та він тобі ноги поломит за той штроф.

Щипав з платка кулеші, метав псові по куснику і сміявся, що він на воздусі хапає. Пес мав отворену морду і він собі рот отворив.

— А ти чий, шибенику, що пси по дорогах годуеш, а в поле що понесеш?

І якась жінка гупнула його в шию.

— Аяк, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти!

— А ти чий, такий чемний?

— Я Івана Петрового, але мама мали дитину тай слабі, а я мусю нести обід, а мене пси кусають, а ви ще бете...

— Ой, яке я тебе била.. Кудиж ти несеш їсти?

— Дедеви несу на лан коло ставу.

— Іди зо мнов, бідо, бо я також несу туди обід.

Пішли разом.

— А хто обід варив?

— Мама варила, бо я ще не вмю, а Марія і Катерина ще менші від мене.

— Та не слаба мама?

— Чому не слабі, так си кочеют по землі, так стогнут, шо аж! Але я за них робю...

— Ото ти робітник!

— Ви не знаєте тай говорите пусте. Ану запитайте си мами, який я розумний! Я оченаш знаю цілий...

Жінка засміялася, а Семенко здвигнув плечима і замовк. За ним біг пес, а він ніби то кидав йому кулеші і загулював їти за собою.

IV.

Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко і сестри і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска з зеленими, накришеними огірками і хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

— Понаїдайте си тай тихо сидіт, бо я понесу дитину до Василюхи, аби поплекала. Дедя казали, аби нести рано, в полудне і над вечір, а у вечір вони самі вже прийдут.

— Семенку, не переломи дитину.

— Я гадав, що ви спали. Дедя казали давати вам студеної води і булку їсти. Марія така чемна, то вона тоту булку уфатила і вкусила вже раз. Але я набив тай відоймив! Мете їсти?

— Не хочу.

— Дедя зсукали ще свічку тай казали, що якби сте умирали, аби вам дати у руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати?...

Мама подивилася великими, блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсильний страх зійшлися разом

в очах і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки і замерзли.

— Дедя рано в хоробах також плакали, так головов до одвірка лупили! Заплакані взели косу тай пішли.

Взяв дитину тай вийшов.

— Семенку, абис не давав Катрусю і Марійку і Василька бити мачусі. Чуеш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгоняти і білих сорочок не давати.

— Я не дам тай дедиви буду казати.

— Не поможе нічо, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотища! Як віростеш, аби сте си межі собов дуже любили, дуже, дуже!.. Абис помагав їм, абис не давав кривдити.

— Як я буду служити тай буду дужий, то я їх не дам, я буду до них що неділі приходити.

— Семенку, абис просив дедю, що мама наказувала, аби вас любив...

— Іжте булку.

— Співай дитині, най не плаче.

Семенко хитав дитину, але співати не вмів. А мама обтерла долонею сухі губи і заспівала.

У слабім, уриванім голосі виливалася її душа і потихоньки спадала між діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю і ніхто їх позбирати не годен і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пуге поле за листочками...

Поклав граблі коло себе, сів потім на межу, закурив люльку тай гадка гадку пошибала. А далі говорив на четверо гонів за голосно.

-- Най я трошки спочину супокоем, бо лиш дома вкажу си тай зараз дідови роботу найдут. Таки невістка, коби здорова, круть, верть та зараз запіворит: Та бо ви не сидіт...

— А то Господь, що над нами, видит, шо я лиш ногами перебираю. А руки, аді, як згребло, а вжем місіць не голений, а до церқови вжем дорогу загубив. У чім піду, коли все з плечей забрали?

По межі, по межі тай дідів голос цілим полем вандрував тай усі оберталися в сторону за дідом. А він скаржився, не переставав.

— Ой, сегодни такі діти. Але мене ще, богудькиувати, з памньити не вікинуло, я ще знаю, яку бесіду у нотаря мали-м. Сухенький був панок, з борідков тай він так роз'езував синови. Дідови, каже, допоки его живота, то має ему бути его постіль, він має спати, він має вілежувати си, аби і до схід сонца. А вже як, каже, его на лаву покладете та землев припорпаєте, то ти тогди з лави на дідову постіль перебирай си. А бабі, каже, має бути бабина піч, вона най си вігріває, най си Богу молит, а як вже і обмиете тай руки навхрест складете, та тогди най невістка вже лізе на піч, бо вона її.

Осінній вітер грався сивим волоссям дідовим.

— Але коби нотар дес вечором подивив си до хати. Син на постели, невістка на печи, а я з старов на землі, на солімці वालेємо си. А цеж по правді, а де Бог є? У цих людей вже нема Бога, ой, нема...

Ще й головою казав, що нема Бога у молодих людей.

— Здыхайте старі, бо вам шкода ложки страви. Молочко поїдають, сирец поїдають, а ми як щенета на них дивимо си. А я їм коровку дав, овечки дав, плуг дав, усе дав. Як люди дають та так і я дав. А сьогодні вони вповідають, що ви старенькі, слабенькі тай їжте маленько. Отак нам уповідають наші діти.

Голос дідів дрогогнув тай дід урвав бесіду.

— Тай поховають нас як псів, бігме, чобота на ногу не покладут...

Громада бузьків упала на очерет і злопотіла крильми над дідом, аж спудився. В теплі краї збиралися відлітати.

— Ого, вже осінь. Отак, отак тай різдво не забавит си...

— Але яке воно розумне, хоть птаха, лиш що не говорить. Єму зле, і воно собі шукає ліпшого. В зимі нема жеби тай студінь. А воно знає наперед. Не так як чоловік, що мус свої три дни на місци коротати.

Встав з межі, сховав люльку, взяв граблі та пустився додому. Ще кілька разів обертася за бузьками. Тай станув.

— Ба, хто би мені, добрий, сказав, ци я ще з бабов дочикаю, аби їх назад видіти, як повернут си? Відай вже котрес із нас бридне, відай уже бузьків не будемо видіти...

О той Антін, що онде паний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий. Все йшло йому з рук, а ніщо в руки. Купить корову, тай здохне, купить свиню, тай решетину дістане. За кожний раз отак.

Але як умерла йому жінка, а за нею і два хлопці, тай Антін як не той став. Пив, а пив, а пив; пропив букату поля, пропив город, а тепер хату продав. Продав хату, взяв собі від вїйта синю книжку службову тай має йти десь найматися, служби собі шукати.

Сидить отам паний тай рахує, аби село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату.

„Продав тай авус! Не мое тай решта! Не мо-о-е! Ей, коби дід мій та підвів си із гроба! Моспане, штири воли як слимузи, двацять штири морги поля, хати на ціле село! Все мав. А онука, аді!“

Показував селови синю книжечку.

„Ой, пю та ще буду. За своє пю, ніхто до того рихту не має. А він міні каже: мой, грунт прісцев ес! Печетку прибиває тай картає! Е, я ще не таких вітів видів“.

„Аби тобі так умирати легко, як міні гезди легко!“

„Йду я з хати, гет цалком вже віхожу тай поцулував сми поріг тай іду. Не мое тай решта! Бий як пса від чужої хати! Можна — проши. Було мое, а тепер чуже. Віхожу на двір, а ліс шумит, словами говорить: верни си, Антоне, до хати, верни си мой!“

Антін беться обидвома кулаками в груди, аж гомін селом іде.

„Знаете, туск такий прішов, шо раз туск! Вхожу назад до хати. Посидів, посидів, тай віхожу — не мое, шо маю казати, коли не мое...“

„Аби так моїм ворогам конати, як міні було із свої хати віступати!“

„Віхожу я на двір тай ні, таки обмарило. Дзелений мох на хаті, траба би її пошивати. Камінь вода — не я тебе буду, небого, пошивати. Камінь, — аби камінь, тай розпук би си із жьиллю!“

Антін по цім слові гатить руками у землю, як у камінь.

„Сів я на приспу. Ще небіжка мастила, а я глину тачками возив. Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю — не пускає. А мені жьиль, не жьиль, ні! Але таки гину... Сижу я та реву, так реву, якби з ні хто паси дер. Люди ззирают си на покаяніє.“

„Аді, отам коло воріт та піп прощі казав. Увес мир плакав. Порьидна, каже, жона була, працювати...“

„Перевертайте си в гробі, небожьита, бо-м лайдак. Пропив ем усе шо до нитки. І полотно пропив. Чуеш, Маріє, тай ти, Васильку, тай ти, Юрчику, тепер дьидя ме у рантухових сорочках ходити та жидам води доносявати...“

Антін тепер показує на вітову хату.

„Але вітиха — добра жінка. Вінесла ми хліб на дорогу, аби віт не видів. Най пан Бог твоім дітем годит, де си поступют. Най вам Бог усім дає ліпше як міні...“

„На який гатунок я маю на чужі приспі сидіти? Іду. Лиш поступив ем си, а вікна в плач. Заплакали, як маленькі діти. Ліс їм наповідає, а вони слозу за слозов просікают. Заплакала за мнов хата. Як дитина за мамов — так заплакала.“

„Обтер ем полов вікна, аби за мнов не плакали, бо дурно, тай віступив ем цалком“.

„Ой, легко, як каміня гризти. Темний світ навперед мене...“

Антін обводить рукою довкола себе.

„Є ще гезди гроші, але буду пити. З нашими людьми напю си, з ними пустю. Най знают, як із села-м віходив.“

„Аді, в пазусі маю сину книжечку. Оце моя хата і моє поле і мої городи. Іду собі з нев на край світа! Книжечка від цісаря, усюда маю двері втворені. Усюда. І по панах і по жидах і по всьики вірі!“

Радні поволи стягалися до канцелярії. Кожний, заки входив до хати, висікався у сінях, обтирав ніс полою від кожуха і долонею ще доправляв. Отак кожний ішов між люди. „Славайсу — На віки слава“ тай сідав на лаві, що стояла довкола хати.

Радних було вже зполовина, старші сиділи ближче до стола, а молодші трохи подальше. В куті коло печі стояли сінники один на другім, а коло них чорна бляшана банька. То був шпиталь. То як раз або два рази до року написав лікар письмє до громади, що того а того дня буде в селі, то війт кликав до себе поліціяна Тому:

— Вже, небоже, мусиш завтра прихарити канцелярію, бо аді, прийшло письмо, що дохтор приїде. Обшуруеш трохи підлогу, посиплеш піском, розкладеш сінники по підлозі, понакриваєш їх лентухами, поналиваєш тої смердячої води з баньки по кутах — тай очи заткаємо. Є припіс, шо шпиталь має бути на холеру тай мус бути!

Отак поліцай робив раз або два рази до року з канцелярії шпиталь. А як радні потім сходилися на раду, то всі пчихали і казали: „Але бо паскудно смердит!“ Ті, що були у війську, говорили, що певно лікар робив „реперацію“ і обмертвлював, та від того так вертить у носі. А Павло Дзіньо то вже добре мався. Він усе дрмав на раді. То як радні пчихали від сопуху шпитального, то все казали:

— Павло мньигкий на голову, та ми лиш пчихаємо, а він таки спит. Треба дохтореві сказати, аби нам не обмертвлював радних, бо рада буде до нічого.

Павло не боронився, лише глядів перестрашеними очима

на радних, а лице його ставало ще чорніше, як було. Його поміркували в раді „намість дурного“ — тай всі з нього сміялися.

Тепер радні сиділи на лаві тай балакали — поволи, ліниво. Кожний сидів, як йому було ліпше і як навик. Іван Плавюк, що сидів коло самого стола і був найстарший, схилився на черево, склав руки як до молитви, всунув їх між коліна тай плював, покурюючи люльку. Долоні, ніс і коліна сусідували з собою. Отак він сидів та вповідав за ярмарок:

— Дайте ми покій з такими ярмарками, як теперішні! Жиди з панами цілий світ займили. Хто продає — жид, а хто купує — пан! А люди дес-не-дес, шо грубшу яку штуку продают. Тельитко, коровку — то ще, ще, але волів вже мало.

— Та бо тісно стало! А кождий собі гадає: куплю тельитко, прикохаю, дес трохи полови запарю, гарбузів кину тай, уважнете, шос приросте на обкидок. Тісні роки настали!

— Правда, шо тісні. Дес давно то, бувало, ксьондзи гійкали на нарід, аби не пив, аби не гайнував, а тепер, видите, нарід і не пе і не гайнує, а грейціря рівно не видит. Гет нарід припер си, а на великдень таки рідко котрий солонину має. Так тьжно, вам кажу, як з каменя за той грейцір!

— Всьо перевекслувало си. Таже давно і цеї худоби не було видко. Тепер худоба сама періста — тиролска, а давно була сама біла. Я ще не такий дуже давний газда, а по жінці взьивем такі білі воли як сніг, а роги мали такі, шо в ворота не влізали си. То, бувало, так бігли як коні. А як їхавем до міста, том дзумбелав. Казали, шо то була венгерска худоба, як ніби за цу кажут, шо гиролска. Тай тогди була тана худоба, де-де-де-е!

— Тано продавало си тай тано купувало си, але ліпше було. Аді, таже то не лиш худоба інакша настала, а свині-ж давно такі були? Були, видите, усілякої масти і шерсть по них довга і драганісті на ногах, а теперішні самі білі і гладкі. То як станеш на свинці торговици, то так ними усіяно, як білим цвітом. Лиш мазурі помежи них з черевами похожают.

— То є відай усякий гатунок. А ніби люди всі однакі? Якос будем у Коломії тай дивлю си — йде якес таке як дідько, Господи мні прости! Чорне лице гет цалком і руки. Гадаю собі: та дес аби

де став у ночі на мості, тай би кождому треба воду освітити. Та бо бігме! Якис жидок казав, шо то такі люди є під сонцем.

— Та вже певне, шо є усякий гатунок. Мій Василь як був у Вігни при воську, та казав, шо видів такі свині, шо ані вух, ані рийки, ані ніг не видко, лиш таки толуб.

— Є всього на світі, а біди найбільше...

Бесіда станула, бо війт надійшов.

— Та шо, май, чувати в місті, віте?

— Коби гроші, то в місті би добре. Вижу, пани лиш зайдут на ресторацію тай пют та поїдают шо найліпше і гроші мают. Коби хоть на тиждень перекинути си в пана! — говорив війт.

— Як у якого пана. Бо є такі, шо на солomé сплут, а зубами обіскают си. Зверхи камазелька, а сорочки нема. Лиш притулит на груди трошки полотенца та убрав си! А неедин такий голоден, шо би макух їв, — казав Проць, шо давно у дворі служив.

— Та ще будем у секретаря ізза тої толоки. Шос він міні там белендів тай каже, шо коби, каже, у вашім селі менше люди тих казетів на пошті спроважували. То, каже, ошуканство. Мужиків, каже, є шос дуже багато. То як лиш дваціта пайка дасть по левови за казету, тай си зробля тисічі тисіченні гроший за дурно, за пусто. Такий панок, каже, все сам понаписує, тумана пустит, замастит, загладит, а мужики дурні, каже, читают та аж облизуют си, шо панцке поле на люди перейде.

— А ви певне стояли та потакували? — питав молодий радний Петро Антонів.

— Ні, бравем си з ним за-барки за якогос там латюгу, шо туманит людей! Добре ксьондз із Грушевої казав, шо нарід дає си на підмову всяким кримінальникам, а потім, каже, прийде шо до чого, а вони ізнирли, а дурний нарід сидит по арештах. А тож мало попосочили та покалічили?! Я лиш не люблю, як міні хто лід ніс підкидає. Ніби я громаду продав або зрадив? Ніби пхаю си у вібір? Вібираете, кого хочете, а я стою на боці.

— Ви би си пхали, але ми кличимо: ацю! Ви би ще й дітем ковбаси принесли до дому, — говорив Петро Антонів.

— Мовч, — закричав війт, — мовч, бо тьи скажу закувати, ти шмаркачу! Та дивіт си, газди, ци я з ним свині пас?

— Ви мені носа не обтерали, а на мою бесіду можете так потакувати як секретареви.

Сварка починала вже ставати бійкою і старий Іван вмішався в діло.

— Ти, небоже, Петре, не будь угурний, таже знаєш, що молодий мусит старшому змовчѣти. Один чоловік такий, що не боїт си нічо, а другий тай боїт си. Я сам, газди, все за громадів стоявем і стою, але, бігме, на ваш збір не пішов бих. Якос я з осени був у місті. Надибає мене злісний тай каже: ходіт на збір та хоть на старість подивите си, як мужики до купи еднают си. Кажу я ему: бігме бих не пішов! Воно добре, що еднают си, бо якто приповідают, що громада великий чоловік, але я не піду. Я, кажу, зріс і посивів, а ще в криминалі години не сидів. А тепер траба міні на старість нечести? Таже здає си ми, шоби кожда маленька дитина в селі показувала: аді, вуйко Іван та в арешті сиділи! Не піду, тай не піду! Мій Никола ходит, але я не піду.

Якось старий Іван цим та не тим тай улагодив сварку. Лиш гнів лишився однако.

— Але ми балакаємо та балакаємо, а ви, віте, не кажете, чого ви нас покликали?—питався Іван, аби сварка не обернулася.

— Вже я вас не буду скликати, кобим добув своє тай плюю на уряд та най вам шмаркачі вітуют.

— Але, але, ви гадаєте, шо віта не найдемо, ми би з села на цілу околицю вітів настарчили, — не дарував Петро.

— Та шос старший брат має на раді казати — говорив війт. Старший брат церковний, Василь, почав говорити:

— От не знаю, ци то в четвер, ци в петницу та прибіг до мене писарчин парубок. Ой, каже, вуйку, я видів, як стара Романиха зпід церкви дошку несла. Пішов я на другий день під церкву тай якурат нема одной дошки. То ще з тих, шо від дзвінниці лишили си. Воно правда, шо то вже здрихлавіли ті дошки, але якто зпід церкви рунтати? Тай, видите, така стара жінка тай киває тото, шо не до неї. Пішов я до ксьондза та уповідаю, а ксьондз кажут, шо має си на раду дати знати, бо, кажут, якто церкву обкрадати! Я би, до пса, вже нічо не казав, якби воно моє, але церковне та траба його боронити — оскаржував Василь.

Всі радні мовчали, бо хто то надіявся би, шо стара Романиха та злодійка. Ніколи по селі не було за неї чутки, аби вона крала.

За хвилину ввійшла Романиха. Стара, обдерта, з синім лицем. Станула коло дверей тай почала борзо крізь плач говорити:

— Я, газдики, вкрала ту дошку, таки-м украла, аби есте знали, як мене мій син на старість обсербує! Та я в хаті не маю віхтика солімки, аби хоть покурити! Я сижу на печи тай замерзаю. Цілому селови шию та прьиду тай пальці ми деревіют. Очи ми вже скап-равіли. Та ще кілько я зашию, аби душу погодувати — нема грей-ціря на топливце. Та я свому синові всю свою крішку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на місяць не подивит си. Аби увійшов та: бісе ци чорте, шо ти дієш!? Ні тай ні!

— Але зпід церкви красти? Таже ваші гони, жінко, вже не довгі та паметайте і на тот бік, аби есте шо принесли. Ви стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати, ані бити, лишень дасте лева на церкву тай йдіть собі з Богом, а більше аби я не чув за ніяку крадіжку, — судив війт.

Романиха кинулася як опарена.

— Ой, віточку, та я вмру та не буду лева мати! Де міні лева, де, де, де?!

— Мус! — була відповідь.

Радні мовчали. Чули, шо баба дуже бідує і знали, шо лева не має. Але вкрала, шо правда, то правда, тай ще зпід церкви! Вже мали гадку сказати, аби потрошки давала, по шістці, по дві, як почав говорити Петро Антонів:

— Я би, люди, казав, аби таку бідну одову не карати. Церкова відай си не загіє одовиним левом. Дес то вповідают, шо давно церкви западали си і робило си на тім місци озеро безко-нешне. Якби таких кервавих левів одовиних набрати та покласти в скарбону церковну, тай відай би жадна церква не стримала сліз одовиних. Це відай би було не по правді. Та замість аби церкова бабі дала, то ще ме від неї брати того студеного лева? Я якос був у баби за прьидивом. Вхожу, а в хаті студеніше, як у газдівські стайни. На опецьку горит каганець такий, як зеренце пшениці, тай тільки всего вогню у хаті. Баба сидит та мне пальці

як деревені. Я би казав, газди, аби ви не казали їй платити того лева.

Війт злісно поглянув на Петра. Радним як коли би камінь із серця впав. Всі одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева. І старий Іван сказав: а най Бог сохранил! Ще казали прикликати сина бабиного і старий Іван взяв його картати.

— Мой, мой, таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Мой, таже вона тебе обпирала і облатувала і плакала, як ти до бранки йшов, а ти ї віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був вітом, я би тебе на остатне вогниво скував! — проказував Іван.

Перший:
— Лишень самого полотна зо пятьдесять звоїв по смерти лишило си. Такого богатиря пошукати. Хліб стояв від десіть років немолочений — там були маетки! А кілька сума?! Таже небіщик рік від року продавав пару волів за штириста левів. Де та сума, де ті маетки? Тай не знати, хто тими грішми загрів си? — Прийшла смерть тай мус усе покидати!

— Бувало прийдемо до него колідувати. Віколдуем шо виколдуем, а він віходить із хати тай: проше, братя, до хати, най вам файно подькую за кольидку. Входимо до хати, пообсажує за стів тай каже: приймати мете як є, бо якби я не одинокий, то жінка би якос прилагодила, а так най жінка з Богом спочиває на могилі, а ви вібачьйте. Тай сам нас приймав. Бувало понакладає такі хліби, як точила, та такі білі, як з фунтової муки. А солонини як унесе, то така як долоня завгрубшки. Такої сегодни і в різничок не видко. Горівки вже кілька було, шоби вужі мали доста. То, бувало, пемо та їмо, а він просит як на весілля: пийте, братя, як не стане, то ще принесу, напийте си у старого! То пемо та колідуємо старому:

...Будьже нам здоров, пане Максиме, в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Вінчуем тебе щьистьим, здоровем, в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Чесний, велишний, а в Бога вдьшний, в неділю...

— То як вже віколдуємо, а він пе порцію до нас тай слози обтирає. Як стара моя, каже, жила, то ви і її кольидку колідували, а тепер нема кому заколідувати тай старому сорочки віпрати.

Я, каже, не знаю, у котрий кут головов ударити, де си притулити? То, знаєте, аж нам слози станут в очах, як він зачне за свою одинокість уповідати. Так ми сиділи нераз добрих три години у Максима. Бувало вже зберем си, а він не пускає. Є, каже, в мене і їстп і пити, як якис казав: і хліб і до хліба — та ще забавте си, бо безпешно, як умру, то в ці хаті не мете напивати си. Лиш мене, каже, припорпают, а мій Тимофій все пустит — шо до цинтля. Я, каже, старий, аби брехати, а ви, молоді, мете жити та мете видіти. Тай, аді, так стало си, як небіщик віщував.

Другий:

— Якос паламариха на сапаню вповідала, шо він, небіщик, не любив до коршми заходити. Лиш, каже, раз або два рази в рік вперізував черес, клав у „зłodійку“ петку тай гайда до коршми! Правда, шо не любив ходити до коршми, але вже як пішов, то сороки й ворони пили — пив, хто не хотів! А дес по опівночи вертав си до дому вже добре горівчиний. То, каже, усі сусіди знали, шо він іде до дому. Стане, бувало, на воротях у себе тай кричит: на сироти, на бідні запишу, а ему не дам шо довкола мізинного палца обмотати! Тай пішов собі на приспу. Як був пеній, то ніколи не входив до хати, ци зима, ци літо — все на приспі спав. Тай уповідают, шо якес нечисте присилювало си до него та мордувало на приспі. Стогне, стогне, як худобина, тай сфатит си з приспи та довкола хати біжит, біжит, та кричит: рабівники, зłodії, шо мою працу розтегаєте!? Тай, бачу, хапав дручок та обгонив ціле господарство, як пес від якихос зłodіїв. Диви си, а він знов на приспі дримає. Ого, вже за мінуту тай верещит, аж крізь вуха промикає си: паршьику, а тиж мой, шо корову із колешні виводиш?! Та я тобі амінь зроблю! Тай знов літав як несповна розуму по тоці. То, казала паламариха, шо так цілу ніч божу ним носило та мордувало. Спит на приспі та крізь сон гукає: аді, аді, вже ліцують, вже бют печьитки, вже на бубень вікликают! Відай воно правда, шо він ще іззамолоду купив собі щезника. Він і до худоби знав, таже корови у него по дійниці молока давали.

Третій:

— Якос незабавки, як Максим умер, та в мене хлопец заслаб.

Гадаю собі: таже траба якогос ліку шукати! Умре, бідний світе, тай ховай не знати з чим тай у чім? Тай пішов-сми до нашої брехунки, до Касиянихи. Якурат вона надійшла, примовила хлопцеві тай, якто знаєте, пошта — сіла тай розповідає. Ходит по селі та все знає, шо де діє си. Тай уповідає жінці, шо, каже, тижнем перед смертев та був у мене Максим. Слухаю і я. Ще відай, каже, і на день не займало си, як прийшов. Вчула я, шо хтос дверима рипнув тай сфатила си, кажу, певне до родів. Дивлю си, а то старий Максим. Ти, бабо, дес каже і небіщик, ще спиш, а то вже днина. Ей де, каже, днина! Сів він на лаві тай такий обмінений сидит, шо аж. Ти, каже небіщик, якас брехунка та дай мені розвезок на сон. Саме, каже, в-опівночи приснило си міні, шо дес я віхожу з хати на двір, а то сполудня така чорна хмара, шо аж сина краями! Гадаю собі: ото зараз упалит град, бадю, бадю, піде хліб унівець! Тай пішов ем до хати, виніс кочергу тай лопату тай склав навхрест. Та лиш я склав навхрест, дивлю си, а то зпід вугла вода просікає си. Став я тай дивую си. Е, та бо то зпід другого, зпід третього, ба й зпід усіх нори пустили! Дес я збояв си. Глипнув ем на тік, а там такі нори грают, як на сіножьитах. Дес я побіг за рускалем, дес я спускаю ту воду в став, дес та вода снопи підмулює, колешні підмиває. Відкидаю дес снопи тай аж упрів ем — тай пробудив ем си. Ти якас, каже, брехунка, та розвежи міні цес сон, шо воно має бути з тими норами? Тай, каже Касияниха, шо я ему сказала, то сказала, але він у тиждень тай умер. Тота відьма помогла таке Максимови, як мому хлопцеві. Але кобих її лице уздрів, тай бих перевалив як суку! І гроші взьила і горівку пила, а хлопец до трьох день тай на лаві!

Перший:

— Знак тому, шо був віщун, бо все сповнило си, як віщував. На его подвірю якурат можут тепер нори грати! Ані хліба в оденках, ані худоби, все Тимофій поспродував. Пішло маєство як за водою.

Другий:

— Коли бо, видите, за життя він не злюбив сина тай слова доброго ему не сказав, а син як дірвав си до маєтку тай таке понаплітував, шо ніхто тому кінца не найде. Банки, якіс векслі,

жиди і всьика нужда. Пропадає на пни. Тай кобисте знали, шо Тимофій і не пе, лиш так му все з рук паде якос. Бог знає...

Третій:

— Але ци сте чули, яку Тимофій має патороч із жінков? Та, бачу, вже її добиває. Дес ще з осени з'їхала комісія з банку до него тай каже: або гроші або пускаєм маєток на вікликане. Звертів си, звертів си, тай до жіночої пайки. Дурна жінка бери та підпиши си у нотаруша та дай свій ґрунт продати. Ніби дістала якис тот вексіль, вповідают люди, але тепер ї тог вексіль боками лізе.

Перший:

— Ой правда, шо дурна! Друга жінка, тай дітей нема... Та най би чоловікови яка примха стала си тай шуруй, бабо, попід чужі плоти. Таже діти від першої зараз би нагнали. Тай шукай, бабо, права не знати де і з чим?

Другий:

— То вона, бачу, дала тот вексіль братови, а тепер приходит речинец платити тай дотискают. Та тепер там у хаті таке покаяніє, шоби птаха не сіла на хату. Як дізнав си, шо вексіль вже у місті, та як прилетів з міста, то й коні не розпръигав, але влетів до хати та до жінки.

— А вексіль де? — каже.

— Ой, я дала братови.

— То в тебе брат чоловік, ци я? — Та, бачу бив, бив, аж ребра полонив. Як учув, тай розум стратив.

— Клади, каже, голову на поріг, най рубаю: ти підеш сиру землю їсти, я на шибеницу, а діти жидам воду носити!

А вона, бачу, молила та просила:

— Ой, каже, чоловіче, коби я з тобов мала хоть одну дитину, а найже тобі шо стане си тай я піду попід чужі вугли кукати?

— Меш, каже, кукати, як глуха зазуля, заки тьи у гріб не зажену.

— Тай льигли отак спати, він з краю, а вона зід стіни. Шо години, бачу, вставав та бив. Кажут, шо болото зробив з жінки.

А рано вона хотіла втечи, але ймив та привезав та місив обца-сами, як у глину. Най Бог боронит від такого!

Третій:

— Здурів чоловік тай решта! Таже він рано відвезав її тай казав, аби файно вбрала си, бо підут на храм. Тай поволочив, кальвін, таку збиту на друге село. Але вповідали люди, шо на храму вона скинула кіптар, а сорочка кервависька! Обступили її жінки та питали, шо то ї таке? А вона бідна в плач! Всі храмові іззирают си як на чудо. А Тимофій, бачу, встав ізза стола тай: жінко, каже, марш до дому! Та так вони похрамували. Як вертали до дому, то лиш один Бог знає!

Перший:

— Гет люди падут у долину так, якби їх хто трутив у бульбону.

Другий:

— Таки небіщик Максим шос знав до себе. Аді, нори зно-рили і его маєство і невістці нори по плечах просікают...

Третій:

— Таке знав, як і ми. А ніби так не пішли усі господарства? лиш Максимове? Аді, ваш тато ще мав ґрунт і воли, а ви вже зарібний чоловік.

Другий:

— Та мав, але де тому кра-ай! Де, де, де-е!

— От якос ми добили си до села. Рот ба сеї, ба тої — балу та балу, а ноги сараки йдут. А ви завтра де йдете?

Перший:

— Та до двора!

Другий:

— А я до того паршивого Срулика, бодай его шлях тра-фив. Ще від літа винен.

Третій:

— А я до ксьондза.

П І Д П И С

Мала Доця ходила лавою поза плечі газдів, що писали коло довгого стола свої імена. Кожний зі взору. Грубими руками оті писарі обходили з кожного боку, відки би найліпше їм почати. Грудьми притискали так до стола, що аж скрипів. Наука йшла тихонько, лише чути було мляскання губів, як газди мочьили луфко в роті. А білявенька Доця заглядала до кожного, чи добре пише.

— Доцю, ня, а подиви си, як воно вигльдає?

— Ще чепірнате, таке як нечисане повісмо, ще пишіт.

І газда пхав олівце в рот і зачинав знов писати.

— Ануж ко глипни на мое, бо я вже его чешу другий вечір, аж ні груди больи. Ану читай, шо я написав.

— Павло Лазиренко.

— Якурат я. Так воно там стоїт, шо кождий пізнаст?

— Хто вчений тай кождий.

І Павло почервонів із утіхи і оглядав карточку з усіх боків.

— Ануж ко я ще раз его віпишу.

І нахилився і слинив олівце.

Доця якось дуже поважно ходила поза плечі газдів, її мама дивилася з печі і утихомиряла хлопців, аби не верещали, бо вуйки позмилюють нумера.

На лаві сидів старий Яків Яримів і з великим вдоволенням дивився на оту науку. Врешті не міг видержати, аби не заговорити. Дві години глядів із найбільшою увагою, а тепер не втерпів.

— Мой, газди, та лишіт трохи на завтра, таже груди вам потріскают.

Газди підняли голови і як пришиблені виглядали.

— Вішукав ем вам добро тай маєте міні поцькувати, а Доци маєте дарунок купити.

— Та хто вас на таке вгараїв?

— Біда мене на це нарадила.

— Яка біда?

— Викслі.

І старий Яків став розповідати вже сотий раз, якто було.

— Таже всі знаєте, шо-м на горівку не везав землю по банках, бо би ні Бог скарав. Але стара мене запхала.

— Як стара?

— Ви мой і молоді і вчїте си вижу письма тай нічо не знаєте. Уходит з комори тай каже: мой, старий, таже муки нема лиш зо дві мисчині в міху. А я подумав, подумав тай гай до міста писати си на сотку до заволічкового банку.

— Прийшов я, знаєте, до того банку і кажу, шо так і так: не стало хліба межі діти тай прошу, пане, вашої ласки тай божої позичити сотку.

— Грунт маєш?

— Є, пане, таже без ґрунту сегодни нікто не даст.

— А стоїт на тобі?

— На міні.

— Табула чиста?

— Гет все чисто.

— Довги маєш?

— Та дес межі жидами є не такий то довг, лиш струп. Та вже за цу сотку і хліба межі діти кину і жидам рот заткаю.

— То принеси аркушок і аністрат тай підеш на посідзене.

— Та коли прийти на то посідзене?

— Говори до мужика, тебе на посідзене не траба, лиш паперів.

— Вібачайте міні, пані, бо я не порозумів, а папері аді гезди. Тай вітьг з пазухи тай подав. Там кажу дес є все, бо я то до купки все складаю, всі письма. Я, видите, тому не розумію нічо та все тото разом тримаю. Перебрав він, найшов, шо до него тай каже: за тиждень прийди.

— Ходив я зо три рази, аж каже нарешті, шо є гроші хвалені.

— А вмієш, старий, писати?

— Ей, де пане! У школі мене не вчили, у воську не був ем тай-сми цалком сліпий.

— То мусиш підписувати си у нотаря.

— Я, прошу, покладу знак своєв руков, аді хрестик, а ви підпишіт...

— Не можна, каже, на вексльих хрестів класти...

— А я в гадках став. Це як озмут упіс, як процент наперед відберут, як нотареви заплатю тай того капітану мало шо міні лишит си.

— Звертів я си по місті за ручителями тай надобаю шевца, отого злодюгу Ляпчінцкого. Воно, біда, все никає по місті. Став я тай розказую за свою біду.

— Хлоп, каже, все дурний, гниє цілу зиму тай би не навчив си навіть своє порекло на письмі покласти.

— А хоть ти злодюга вічна і помийник жидівський, але слова добрі маєш, погадав єм собі тай побіг далі.

— Привів ручителів, підписали-м си у нотаря, але з сотки тринаціть левів обірвали.

— Несу я ті гроші до дому, а тот швец міні з голови не вілазит. Злодій то злодій, але слухні слова говорит. Аді рвут шкіру, здоймают як з вола. Сотку нібис узьив, а до дому шо несеш?

На цім місці все Яків плював і тепер плюнув.

— Кождий хоче від руки, кождий хоче дурнички, а то бо вже так стало тісно, шо раз тісно.

— Поклав сми гроші у скриню, а сам до Доці. Ти, Доцько, діда навчи підписати намено, най дід панам горло не напихає, бо воно напхане. Я волю тобі плахтиночку купити...

— Тай навчила тайсте по селі перечули, тайсте з діда насміхали си. Але прийшло до крутого, треба викслі підписувати, а ви за дідом до Доці. Я вам дорогу показав, шо вже не мете гроші утрачѣти.

— Та вже не мемо — відповідали ґазди — та маємо вам подькувати тай Доци, наші навчительці.

— Але маєте всі і по дарункови принести.

— Таже певне...

Доцька сиділа на печі і дуже тішилася і мама її усміхалася.

Політичним арештантам мужикам на Святий Вечір.

У хаті було так ясно, шо баба Грициха виділа кожний палець Іванків, де він до стіни притулився.

Сонце спускалося насамперед на ліс, шо стояв на горі перед хатою, на його галуззю лишало всі свої дорогі каміні блискучі, а ліс бив проміннями у вікна хати.

І таких їх було багато в хаті, шо баба виділа кожніський палець Іванів на стіні.

— Мой, Іване, аби я тебе не виділа більше на лаві! Аді, шо ти із стін поробив. По землі собі бігай.

Іванко бігав від порога до стола та возив на нитці колісцячко від ниток тай казав бабі:

— Не бійте си, я вже, бігме, не буду.

Коло баби на печі сиділа маленька Марійка з заплетеною кісочкою як мишачий хвостик.

— Боже, Боже, як народови тісно стало жити, а як сьвита надійдуть тай нарід таки веселит си — гадкувала собі баба.

Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос — отака баба.

— Ба, вуйко Василь ідут до нас із Николов Сименовим, із тим, шо в школах він си вчѣит.

— Тікай із землі, біжи д бабі на піч!

До хати увійшов Василь із школярем.

— А в вас, мамо, на печи різдво? Вінчую вас счѣistem, здоревем, абисте ще прожили межи нами — віншував син мамі тай цілував у руку.

— Ой, синку, міні різдво не в голові! Я, дитинко, всі дни оплакую і сьвито і будень — казала баба тай сльози в очах показалися.

— А я прийшов письмо від Федора прочитати, бо вчора на пошті прийшло. Семенів, аді, прочитає.

— Та що приписує, дужий він, ци слабує?

Василь витягнув лист із череса, подав школяреви, а цей взяв читати:

„Коханий мій брате Василю і ви мамо!

„Клонью си до вас на Різдво і вінчую вас на ці сьвита. Заколідував бим вам кольидку з кременалу, але бою си, шо вітер мою кольиду у лісі стратит тай під ваші вікна не привіє“.

Стара мама обсипалася слізми, а Василь мовчав.

„Тут арештанти як заколідують, то аж сирий мур розсипає си, аж ржа із ґратів опадає. Як поведут голосом, то аж дозорці наслухають. А така кольида в неволи сумна та страшна! А собі то я в ночи гет чисто нагадав за кольиду. Як ще я хлопцем ходив колідувати, як ви, мамо, мене у тата здовольили, аби пустили у коліду, а потім як ми парубками вже ходили із скрипков колідувати. Бувало станемо як ліс під вікном. Колідуємо, а скрипка плаче межі нами, як дитина. Ми ще дужче, а скрипка рівно плаче і ніколи ми її не могли переколідувати. Аді, отепер чую як та скрипка плакала, таки гезди плаче...“

— Ой, сину, сину, тотос діти осиротив — шептала баба.

„Але годинами, мамо, та так міні у цих мурах страшно, шо не годен я сам на лужку лежыти тай іду до другого, бо бих умер. Як собі нагадаю за Настю, шо вона через мене пішла в землю тай міні діти нанівець осиротила тай кров живцем із серца капає. А крізь ґрати видко звізди. А я на них дивлю си, як вони котре білші та менші за собов провадьи. І почытую собі на велику, шо це Настя, а на малі, шо це Марійка зараз за нев, а це Іванко, а це Василько...“

— Ой, синку, не бери ти собі такий великий туск до голови — крикнула баба, як би осе Федір говорив до неї, а не писав.

„Тай все ми си привижує похорон Настин. Йдете ви, ідут діти за деревищем, ідут люди. А хоругвами вітер носит тай питає: а чоловік цеї жінки де подів си? А подерта хорогва ему все каже: в Станіславі, в кременалі!“

— Ой, замурували тьи, сину, у неволи — так зітхала баба.

„Я гадав, аби неправду корчувати, а то вони мене з корінем вірвали, жінку вбили тай діти лишили на волю божу. Коби ти, брате Василю і ви, мамо, абисте за мої діти дбали. Аби їм голову у суботу змити, а в неділю білу сорочку аби дати. Аби вони чорні не ходили, аби їх нендза не їла. А найдужче, аби ви, мамо, на найменьшу Марійку позір дали. Аби воно, маленьке, не слинило сорочки та аби воно не плакало, бо слина у грудці си вжирає. Знаєте, шо як сирота плаче, то всі ангели плачут...“

— Обчісую я свої діти шо суботи тай сорочки їм перу шо тижня тай пускаю старі слези за водою — відповіла баба.

„А ти брате, Василю, дбай за мої хлопці. Не пускай їх у мішку по дощеві ходити, але ти їм сардачинки поший. Навчи їх на розум, якби й я, а не пусти попід плоти. Зроби з них ґаздів тай наказуй, аби свого тата тай маму не забували, бо їх тато не був лайдак, але своє право тримав...“

— Ой, Федоре, не пустю я твої хлопці попід чужі плоти, але навчу їх як рідні — вже Василь казав.

„А ту ниву під ланом засійте пшеницев, бо то добра нива, недавно ґноена. Тай робіт так, аби моїм дітем кривди не було, бо я маю таку гадку, шо відси я вже не годен вийти. Тай припишіт до мене гет за все, шо си дома діє?“

„Клонью си до тебе, брате, тай до вас, мамо, тай до дітий моїх.

Федір”

Баба ревно плакала, а обоє діти за нею.

— На ко тобі ґрейцір, на ко, але не плач. Аді, чуеш, шо дьидя каже, абис баби слухав, абис не пустував.

Казав оце Василь до Іванка тай дав йому новенький ґрейцар.

СВЯТИЙ ВЕЧІР

Синя як пуп сиділа на печі посеред купи дрантя і безупину біла головою в стіну. На припічку сидів син бабин.

— А хоть би-м продав си, то топлива ні відки вам не дістану, а хоть би-м украв, тай імуг. Сидіт на печи, обтулюйте си в лахміття, як можете, тай тепла чекайте. У мене малі діти та венут, сарачьита, на морозі. Аді, приніс-сми вам хліб тай горівки крішку тай білу дранку та обійдіт собі сьвьита по божому. А може ще люди вам шо внесут. Тай головов у стіни не бийте, бо нічо з них не вібете.

— Коли-ж бо я, сину, кількому морозови і такі студени не годна вітримати. То аж в самих кістках я мороз чую. А головов я в стіну бю, бо бим на місци задеревіла, як бим не біла.

— А ноги ніц не стухають?

— Ноги, синку, як коновки набреніли: ані їх пігнути, ані їх зібгати.

Показала ноги сині і блискучі, як скляні бервена.

— Я не годна ночи зночувати, такі ночи довгі, довгі, як коли би десіть на одну склав. Всі очинаші зговорю, все поперегадую від найменшої дитини тай дня діждати си не можу. Тай так гірко сидіти самому у таким студенім вертепі.

— Та коби хоть Бог змилував си та муки вам довгої не дав тай лежі гнилої, аби вас борзо спрьитав.

— Ой, синку, я так тої смерти, як мами рідної, чекаю. В ночи то в кождий кут пролуплюю очи, ци де з кута не придивит си, тай незабавки таки приходит. Але не привиджує си.

— Та смерть прийде, але коли. А коні стоя; гай, скиньте не-ранку та най на вас сорочку натягну.

— Я, дитинко, замерзну, як ти мене в білу сорочку вбереш.

Я рада, шом цу на собі загріла тай, як якис казав, своїм нендзі рада, шом заплодила, бо все вкусит, то от як тепліще в шкіру.

— Ви вже розум вістаріли — таже не мете на Різдово у такі нендзі сидіти!

Натягав на маму сорочку.

— Не далекі ваші гони, кости як мечі із шкіри вілазьи, — коби борше.

— Тай я тото, синку, кажу, коби борше.

— Та сьвиткуйте здорові.

— Йди, йди, бо то панцка служба.

Дрожала на печі зі студени і головою в стіну біла.

— Тото добру дитину маю, тото ходит коло мене тай не забуває. Ніколи не встидав си, шо мама з торбов ходит. Благословю тьи, синку, на все добре.

І рукою благословила.

Легонечко ковтала головою в стіну, якби з радости, шо сина доброго має.

— Славайсу.

— На віки слава.

— Я вам, бабо, солодкої пшениці тай тіста принесла, абисте за мою Марію очинаш зговорили.

— Прости біг, небого, я зговорю очинаш за твою Марію.

Хрестилася синіми руками.

— Славайсу.

— На віки слава.

— Надніс-сми гезди трохи пирогів, а ви за мою першу очинаш вікажіт.

— Бо да-прости, Андрію, я вікажу за твою Катерину очинаш.

Шепотіла молитви.

— Славайсу.

— На віки слава.

— Я вам, бабко, рибки принесла, а ви за нашу маму поклони вібніте. В людий сьвито, а в нас, якби тіло ще на лаві лежбило, так плачемо. Ще того сьвит-вечера вони нам вечерю лагодили.

— Я, сирітки, вібю поклони за вашу маму.

Дівчина плачучи вийшла, а баба продувала порох із печі та цілувала землю і поклони била.

Дуже багато мисочок люди понаносили.

Вечер ловив за очі і баби вже не було видко, лише її молитви розходилися з печі по хаті.

Галуззя грушки шморгало у вікна, а шибки дзеленькотіли.

— Колідуй міні, грушечко, колідуй, бо ніхто міні цього вечера не заколідує, такого великого вечера лиш ти бабі колідуєш. В руках держала флящину з горівкою.

— Я буду горівочку попивати, а ти міні файну кольидочку колідуй тай мому синові, бо свої мами не скидає си...

Пила.

— Якби не він, тайби ні аж на весні найшли, якби сопуха з печі аж на дорогу вдарила.

Пила.

— Аді, оцеї, грушечко, жіноцкої, шо каже:

Нова радість стала, яка не бувала,
Над вертепом звізда ясна світу засіяла...

Дрантивим голосом цілу коляду відколядувала.

— Тепер увес мир, увес рід колідує і веселит си, а я собі з грушечков, ми обі собі. А оцеї, грушечко, стародавньої мому Митрови:

Вінчую тебе щьистьим, здоровем, повій,
Повіяв вітер, похилив явір стихенька.

Верещала, якби з неї хто паси дер.

— Оцеї мій старий любив колідувати. Видиш, старий, а я собі без тебе пю та гуляю тай колідую. Твоя грушечка зо мнов колідує. Ой, я вже з тобов ні, ой ні! Я не твоя вже газдиня...

Пила.

— Ой, не твоя! Я собі без тебе раду дала, я собі торби пошила тай межі люди пішла. Як ем с торбов за твій поріг переступила тай я вже не твоя газдиня, нема рихту.

Пила.

— Але як сми вішла, Михайлику, перший раз с торбов на дорогу тай чулам, шос у гробі перевернув си, а міні від сонечка сьвитого сором стало тай вернулам си до хати. Молитви старецкі говорила сми у твої хаті. Отаку-с газдиню лишив післі себе.

Пила.

— А тепер мене, чоловіче, пси з усіх селів знають, а я їх твоев паличков відгоню. Але-м тим жебраним хлібом сина згодувала. Він мамі їстки внесе, він сорочечку мамі на плечі натьггне, він мамі не скидає си. За него, старий, усі гріхи маєш мати прощені, за него одного. Бо за твою газдиню ти ласки в Бога не доступиш.

Напилася.

— Алем, старий, пiana, алем помийница! Кобис ні тепер уздрів тай душа би ти си зрадувала. Але бис парив, але бис бив! Лиш за кіски та голову межі коліна — тай вези на двоє. Бий жебрачку та вона твою памньить з торбов світами рознесла! Бий як суку, бий, най вона тобі д'хаті дідівських куснів не волочит!

Випила решту.

— А припри-ж собі, мой, газдиню, лиш таки йми за кіски та отак оту старицу...

Гатила головою в стіну як скажена.

— Лиш таки отак, най креперує торба громацка.

Коло довгого стола сидів Іван тай Проць. Котили по столі завзяті слова і схилившись слухали, що стіл говорить. Нарікали тай пили. Проця жінка біла, а Іван його вчив бути паном жінці.

— Ого, вже най того вола шлях графит, що го корова бє! — казав Іван. Якби ні жінка мізинним палцем кинула, тай бих капурец зробив, на винне яблуко бих розпосочив! Мой, таже це покаяніє на увес світ, аби жінка лупила чоловіка як коня! Але я би її борзо спамньитав, так бих спамньитав, що би не памньитала, куда ходит. Віострив би-м сокиру на точилі, тай бих руки по лікті обрубав. Лиш раз, два, тай руки гаравус!

Сказав оце Іван, тай здоймив руки вгору, як коли би мав гадку злетіти. Подав голову взад, очі впялив у Проця та чекав, що Проць йому скаже.

Проць помахував головою тай нічого, сирота, не казав, бо що мав казати, коли все правда.

— Мой, ти паршьику, не телепай си над книжков як шибеник на грабку, але давай, брьи, горівки. Я платю, а ти давай, бо мій кременал, а твоя смерть! Не гиндлюй зо мнов, але сип тої браги... — казав Проць тай бив кулаком у стіл.

Жид сміявся, наливаючи горівку. Газди стали пити. Нахиливалися до себе і відхиливалися, якби дві галузці, що ними легенький вітер колише.

— Та гадаєш — казав Іван — ше бих чикав на шандарів, аби ні брали? Лиш бих руки обрубав, тай сардак на себе тай на мелдунок. Встид за встид, але би-м сказав панам, що ні жінка біла, а я руки обтыв. Може би-м яку днину посидів, а може бих і годину не пачив...

По цім слові пили горівку. Так гірко пили як кров, кров свою — так кривилися.

— Процю, брате... видиш, пемо горівку, ти мене чьистуєш, але пемо свою працу, свою кервавицу. Кров свою пемо, жидам бенькарти годуємо. Але радю тобі, щире тебе наказую, припри собі жінку, най вона до тебе руки не протыгає. Мой, таже ти сміхом став по селу, жінка бе та духу наслухає, а ти газдов маєш бути?! Я би таку жінку дзумбелав та в ступу бих запрыгав та каньчук дротыний з клинка бих до неї стыгав!

Іван виймив гроші і хотів заплатити горівки, але Проць змів гроші на землю, бо дуже розсердився.

— Іванку, чьо мене, брьи, пореш без ножа? Я маю охоту тебе зачьистувати, бо ти мене, як якис казав, як мама рідна на добре радиш. Не тич міні гроший, але пий.

Тай знов пили.

— Або говори з нев по добру! Як прийдеш додому, тай кажи жінці так: „Мой, жінко, де ти міні прицьгала? Ци на смітю, ци в церкові? Ци рабін нас вінцьив, ци ксьондз слюб давав? Ти до мене руки протыгаєш, а я ручки втну. Аді, внеси столец тай сокиру, тай мемо рахувати си...“ Так ти її заповідай, та може напудиш...

— Іванку! Ти, небоже, мої жінки не знаєш. Таже вона така тверда на серце, що би ката не збояла си. Я чысом хочу і дати огрозу, але вона, що має під руками, та як ні вполе! Аби і дохторі так по смерти пороли! „Ти марнотрате — каже — ти шо видиш, та до коршми тьгнеш, та ще мене хоч збиткувати?!“ — Але кажу ти, шо я такий від неї битий, такий парений, шо приjde ми си від хати йти. Але кажу, може і Бог руки без мене усушит, може я допросю си цего у Бога...

— Чикай на Бога, чикай, дурний, а вона ме бити, аж на вітер здоймати. О, вже ти такий газда свої жінці, як вербовий заніз у ярмі. Плюнути не варт на такого газду!

Проць закашлявся, аж посинів. Іван поклав оба кулаки в зуби тай гриз. Потім скреготав зубами на всю коршму.

— А суда-ж, арендарю. Мой, жиде, ти вчена голова та тому з нас шкіру лупиш; скажи міні, ци є такий паруграф, аби жінка

чоловіка біла? Ци є такий рихт? Ти читаєш у книжках, аж ска-
правів єс, то дес там воно повинно найти си. Як цісар такий па-
руграф написав, най я знаю. Бо як цісар таке право відав, то най
моя також мене бє. Руки складу навхрест, а вона най бучкує. Як
право цісарске, то має бути цісарске!

Жид казав, що такого права не дочитався. А Процеві казав,
що повинен йти до дому, бо жінка буде сварити.

Проць плюнув, пролупив очі й довго дивився на жида. Хотів
сварити, але обміркувався тай встав з лави.

Ідучи до дому горланив на ціле село:

— Коли-ж бо не боїт си, шо сине за ніхтем, не боїт си...

— Але я руки обітну, як вербу підчїмхаю! А це-ж куда? Як
прийшла, то був бузьок на хаті, а тепер? Де, де тому край?

Чути було, як Проць приспівував: „Де, де-е, та де тому
край...?“

Як доходив до хати, то замовкав, а на воротях гет затих.

Семен та Семениха прийшли з церкви тай обїдали — мачали
студену кулешу в сметану. Чоловік їв, аж очі вилазили,
а жінка почтиво їла. Раз-по-раз втиралася рукавом, бо чоловік
кидав на неї цяточками слини. Таку мав натуру, що цьмакав
і пускав слиною, як піском в очі.

— Не можеш ту башту трохи приперти, не мож хліба з'їсти...

Семен їв і не припірав башти. Трохи його жінка вколола
отим словом, але він возив далі сметану з миски.

— Чмакає як штири свини. Боже, Боже, таку маєш гьамбу
нехарапутну, як у старої конини.

Семен іще мовчав. Трохи був і винен, а по друге хотів добре
попоїсти. Врешті встав і перехрестився. Вийшов на двір, дав сви-
ням пити і вернувся, аби лягати.

— Аді, насадив си, тай льигає як колода, ануко, ци він вікаже
де носа? Гние отак кожного сьвита тай неділі.

— Чьо ти собі гудза зо мнов шукаєш? Як я тобі завежу гудз,
то ти його не роз'єжиш, я тобі дам гудза!

— Я би тебе шо неділі живого кусала.

— Коби то свиня мала роги...

— Стоїт у церкві як баран недорізаний. Інші газди як газди;
а він такий зателепаний, як колера. Мині аж лице лупає си за та-
кого газду.

— Ото, бідна головко, тай втратю царство небесне! Нага-
руй си цілий тиждень, та ще у церкві гаптах стій! Стій уже ти за
мене, а я і так божого слова віслухаю.

— Ой, вже ти слухаєш слова божого. Одного лумера не
знаєш, шо ксьондз казав на казаню. Станеш насеред церкви як
сновида. Диви си, а очі вже пішли у стовбір, диви си, а рот вже

розхилив си як ворота, диви си, а слина тече вже з рота. А я дивлю си, тай земля підомнов горит зі встиду!

— Уступи си від мене ти, побожна, най я трохи очи прижмурю. Тобі однако молоти, а я ледви тлінний.

— Бо не стій у церкві як слуп. Лиш ксьондз стане з книжки читати, а ти вже очи віпулиш як цибулі. Тай махаєш головов як конина на сонце, тай пускаєш нитки слини як павук такі тоненькі — лиш шо не захаркотиш у церкві. А моя мама казали, шо то нечисте закрадає си, та чоловіка на сон ломит, аби божого слова не слухав. А коло тебе нема Бога, ой, бігме, нема!

— Агій на тебе, таже най твої голови дідько причепит си, не мої! Ото побожна!? Мой, та ти написала си в якес архиримске браство та гадаєш, шо-с вже съвита? Та я тобі так шкіру спишу як у книжці, такими синими рьидами... Зійшли си газдині у братство! Ніхто такого не чув тай не видів. Одна мала дитину дівков, друга одовов, трета найшла собі без чоловіка — самі порьидні газдині зійшли си. Та якби вас тоті черці знали, шо ви за чильдинка, та вони би вас буком з церкви! Аді, які міні побожні, лиш фоста на заді хибує! Книжки читают, образи купуют, таки живі до раю!

Семениха аж заплакала, аж затремтіла.

— То було ні не брати, як мала-м дитину! Ото-м собі долю напирала. Таже за тебе була би й сука не пішла, за такого вола невмиваного! Ще моли си Богу, шо-м собі світ з тобов завезала, бо був би-с ходив отак до гробної дошки.

— Бо-м був дурний, злакомив си на поле, тай відьму взьив до хати. Я би тепер і свого додав, коби си відчепити!

— Ой, не відчепиш си! Я знаю, ти би хотів ще другу взьити з полем, але не бі' си, мене доїш і не дібеш. Я таки буду жити, таки мусиш на ні дивити си тай решта!

— Та жий, поки світа та сонца...

— Тай до браства буду ходити, тай шо ми зробиш!

— О вже ти в тім брастві не будеш, хіба би мене не було!

Я ті книжки пошпурью, а тебе привезу. Вже ти міні не будеш приносити розуму від черців...

— Ой, буду, буду тай вже!

— А відчепи си від мене, бо як озму яке лихо тай перевалю!
— Мамко, мамко, то-с 'ні дала за кальвіна, тото-с ми світ завезала! Аді, в неділю бере си бити!

— Аді, аді, мой, а тож я розчинав сварку? Та міркуйте собі, шо це за побожна? Ей, небого, коли ти так, то я тобі трохи прикоротаю, я тобі писочок трохи припру. Таже через цу побожну траба би хату покидати! Спи біда, але буду бити!

Семениха втікала надвір, але чоловік імив у сінях і бив. Мусів бити.

ВИВОДИЛИ З СЕЛА

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї заря обкинула свої біляві пасма і подобала та хмара на закервавлену голову якогось святого. Ізза тої голови промикалися проміні сонця.

На подвірі стояла гурма людей. Від заходу било на них світло, як від червоного каменя — тверде і стале. З хорім іще сипалося багато народу. Як від умерлого — такі смутні виходили.

За людьми вийшов молоденький парубок із обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що та голова, що тепер буяла у кервавім світлі, та має впасти з пліч — десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем впаде на дорогу та буде валятися. Мама стояла на порозі.

— Ти вже йдеш, синку?

— Йду, мамо.

— А ти-ж на кого нас покидаєш?

Жінки заплакали, сестри руки заломали, а мама біла головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

— Сідаймо, синку, на фіру, бо колю спізнамо.

— Ще цу ніч переначуй у мене, синку. Я тебе так гірко пістувала, дула-м на тьи як на рану... Я тебе разом з сонцем вірідю і плакати не буду. Переначуй, переначуй, дитинко!

Взяла сина за рукави та повела до хати.

Мир подався д' воротям. Незабавки вийшла мама з сином. Твар мала бліду як крейда.

— Синку, — питався тато — а міні хто, небоже, кукурудзки вісапає?

Хлопи заревіли. Тато впав головою на віз і трясся як лист.

— Гай, ходім.

Мама не пускала.

— Миколайку, та не йди бо! Та заки ти обернеш си, то пороги в хаті поскривлюют си, то вугли погниют. Мене не застанеш уже і відай сам не прийдеш.

Ймила сина за ноги.

— Воліла бих тьи на лаву лагодити!

Пішли.

Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс.

Листя встелило дорогу. Позагиналося у мідяні човенця, аби з водою осінньою поплисти у ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос мамин, ніс його у поле, клав на межі, аби знало, що як весна утвориться, то Миколай на нім вже не буде орати.

За лісом стали в полі. Рекрут взявся прощати з селом:

— Бувайте здорові і свої і чужі. Як чим докоривем, то забудьте, але благословіт у далеку дорогу.

Всі поскидали капелюхи.

— Повертай си здоровий назад та не забавльий си.

Син з татом сіли на фіру. Мама ймилася руками за колесо.

— Синку, озми мене з собов. А ні, то буду полем бічи на правці тай тебе здогоню.

— Люди добрі, озміт-ко жінку, бо руки собі поломит.

Люди силоміць відтягли від воза і держали. Фіра рушила.

— Йди здоров, Миколаю! — кричала громада.

Тої ночі сиділа на подвірі стара мама та захриплим голосом заводила:

— Відки тебе візирати, де тебе шукати?!

Доньки як зазулі до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне. Звізди мерехтіли як золоті чічки на гладкім, залізнім тоці.

СТРАТИВСЯ

Колія летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плакав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру. Сльози падали як дощ. Як раптовий падали, що нараз пуститься, тай незабавки уймається.

Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу як молотом.

— Та ще снів ми си недавно. Дес я беру воду з керниці, а він дес на самім споді у такі подерті кожушині, шо Господи! Тут-тут утопит си. „Миколайку, синку, — дес я ему кажу — а ти-ж тут шо дієш?“

А він міні вповідає:

„Ой, дьидю, не годен я у воську вібути.“

„Кажу я ему: терпи та науки бери си та чисто коло себе ходи. Тай аді, вже навчив си...“

Одна велика сльоза покотилася долів лицем тай впала на тайстру.

— Іду до него та знаю, шо вже 'го не застану. Але ци буде до кого вернути си? Бігла за мнов полем, кервавими сльозами просила, аби ї взяти. Ноги ї посиніли від снігу, верещила як несповна розуму. Але-м нагнав коні тай примкнув. Може де там серед поля вже домерзає... Було стару взяти. А нам же тепер чога траба? Най гроші йдут, най худоба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та нащо нам? Торби най пошіє та підемо просючи межи люди у то місто, шо Миколаєва могила у нім буде.

Притулив лице до шибки тай сльози по вікні спливали.

— Ой, стара, тото-м діждали си на сивий волос вінка! Тото, небого, дес беш головов у стіни, тото до Бога ридаш!

Старий схлипав як мала дитина. Плач і колія відкидали сивою головою як гарбузом. Сльози пили як вода з нори. Мужик-

кові причувся голос його старої, як вона біжить боса та просить, аби її взяв з соброю. Але він коні батогом та батогом. Лиш зойк чути по полю, але далеко.

— Набезпешно вже ї не застану. Коби ще мене спрьтали разом з Миколов у могилу. Най би-м' гнили разом, як вкупі не можемо жити. Най би над нами і пес не гавкнув на чужі стороні, але най бих укупі були! Де-ж він сам буде в чужі чужиници!

Колія бігла світами.

— А шкода, шо-с був уріс як дуб. Бувало, шо озме в руки, тай горит му у тих руках. Було одну втїти ще малому...

Колія добігала до великого міста.

Виходив із людьми. На вулиці лишився сам. Мури, мури, а між мурами дороги, а дорогами тисячі світил в один шнур понасилювані. Світло у пїтьмі потапало. дрожало. Ось-ось впаде, і чорне пекло зробиться.

Але світила пускали коріння у пїтьму і не падали.

— Ой, Миколайку, кобих тьи хоть умерлого видів. Вже і міні, синку, тут буде аміні!

Сів під мур. Тайстру поклав на коліна. Сльози вже на неї не падали. Мури подавалися один д' одному, світила сходилися всі докупи і грали барвою як веселка. Замкнули мужика, аби його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюда завандрував. Став дощ накрапати. Ще гірше скулився, тай взявся молити.

— Матінко Христова, усім добрим людем стаєш на поратунок. Николаю сьвітій... — тай бився в груди.

Полідай надійшов тай справив до касарні.

— Пане вояк, а то тутечка умер Миколай Чорний?

— Він повісився у вільхах за містом. Тепер лежить у трупарні. Йдіть тією вулицею вдолину, а там хтось вам покаже.

Вояк пішов дальше вартувати. Мужик лежав на вулиці тай стогнав. Як пролежався, то пішов вулицею вдолину. Ноги делькотіли як підвіяні і шпоталися.

— Синку, синку, тай ти стратив си!... Скажи міні, синку, шо тебе у гріб загнало? Нашо ти душу стратив?! Ой, привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пропадем.

У трупарні на великій білій плиті лежав Миколай. Гарне

волосся плавало у крові. Вершок голови відпав як лупина. На животі був хрест, бо навхрест пороли та позшивали.

Тато припав на коліна у ногах Миколая та молився. Цілував ноги сина, бив головою у плиту.

— Ой, дитинко, ми тобі з мамов весіле лагодили та музики наймали, а ти собі гет від нас пішов...

Потім підніс трупа, обіймив за шию тай питався, як коли би радився.

— Скажи-ж міні, кілько служеб наймати, кілько на бідні роздати, аби тобі Бог гріха не писав?..

Сльози падали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи убирав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами його убрав. Писану тайстру поклав під голови, в головах поклав свічку, аби горіла за страчену душу.

Такий годен та гарний парубок у павах! Лежав на студеній, мармуровій плиті та гейби усміхався до свого тата.

Лесь своїм звичаєм украв від жінки трохи ячменю і ніс до коршми. Не ніс, але біг до жида, і все обзирався.

— Ого, вже біжит з бахурами, бодайже-сте голови поломили! Коби забічи до коршми, бо як допаде, тай знов буде рейвах на ціле село.

І побіг з мішком на плечах. Але жінка з хлопцями доганяла. Вже перед самою коршмою хапнула за мішок.

— Ой, не тікай, ой, не біжи, не розноси мою працю змежи дітий!

— А ти, мерзб, знов хочеш робити веймір на всі люди! Лице би-с мала!

— Лица я ізза такого газди не мала, тай не буду мати! Давай мішок та пропадай. Ані, то будем тьи бити, буду тьи бити з дітьми насеред села! Най буде покаяніє на увес світ! Давай!

— Ти, стара льирво, та ци ти здуріла? Та я тебе і бахурів твоїх повішію!

— Андрійку, синку, лиш по ногах, лиш по ногах, най вам хлібец по жидах не розносить! Так бийте, аби-сте ноги поломили. На каліку то ще заробимо, але на піяка ми не годні наробити!

Вона говорила до своїх двох хлопців, що стояли з бучками і несміло дивилися на тата. Андрійко мав може десять років, а Іванко з вісім. Вони не сміли приступити і бити тата.

— Бий, Андрійку, я буду тримати за руки. Лиш по ногах, лиш по ногах!

І вдарила Леся по лиці. Він поправив її ще ліпше, аж кров потекла. Тепер хлопці підбігли і почали валити бучками по ногах.

— Ліпше, синку. Уваліт му ноги як псови, аби тьгав за собов!

І плювала кровю і синіла, але тримала за руки.

Хлопці вже зважилися і підбігали як щенюки і били по ногах, і відбігали, і знов били. Майже бавилися, майже сміялися.

З коршми вибігло кілька людей.

— Мой, таже цього ще ніхто не видів, відколи світ! Аді, як бют, ще цицка коло рота не обісхла. Покаяніє на увес мир!

Хлопці били як скажені, а Лесь і Лесиха стояли закаменілі, покервавлені і не рушались з місця.

— Мой-ня, хлопці, таже ви пірвете си коло дьиді...

— Було брати довші буки, аби-сте ліпше доцьигали...

— Бийте по голові дьидю, у розум, у тімне...

Отак викрикував якийсь п'яний зперед коршми.

Лесь кинув мішок на землю і став як дурний. Він такого нападу ніколи не сподівався і не знав, що робити. Врешті ляг на землю і скинув киптар.

— Андрійку тай ти Іванку, йдіт тепер бийте, я ані кину си. Ви ще малі та вам тьижко підбігати. Гай, бийте...

Хлопці стояли подалік і дивно дивилися на тата. Поволеньки покидали бучки і дивилися на маму.

— Та чому їх не заставльиєш, аби били, аді-м льиг — бийте! Лесиха заревіла на все село.

— Шо я, люди, винна? Я бю си по ланах з дітьми на сухім хлібци, та шо я уторгаю, то він все до коршми віносит. Я, люди, не можу нічо заробити через него, бо не можу хати лишити. Таже він лишив нас без драночки у хаті. Шо залямит, тай до жидів за горівку несе. Я не годна наробити і на діти і на жидів. Най си діє, шо хоче, але я вже не годна...

— Таж бийте, і палцем не кину!

— Най тебе, чоловіче, Бог пібе, де ти нам вік пустив марне і діти осиротив! Та ти нас тільки набив си, шо ми ніколи з синців не віходимо, як воли з ярма. Таже я не можу горшечка у хаті затримати, бо все вібиваєш. А кілько я з дітьми начувала на морозі, а кілько ти лишень вікон набив си? Нічо ти не кажу, най тьи Бог скарає за мене тай за діти! Ото-м собі долю в Бога вімолила... Люди, люди, не дивуйте си, бо не знаєте.

Взяла мішок на плечі тай поволіклася до дому з дітьми як пришиблена курка.

Лесь лежав на землі і не рушився.

— Але піду до кременалу, на вічний кременал піду. Раз! Такого ніхто не чув тай не буде чути. Таке вістрою, шо земля здрігне си!

І лежав і свистав завзято.

Лесиха повиносила все з хати до сусідів. На ніч лягла з дітьми спати в городі, у бурянах. Боялася п'яного Лєся, шо вночі прийде. Дітям постелила мішок і накрила кожухом. Сама чіпіла над ними у сердачині.

— Діти, діти, шо мемо робити? Тото-м вам постелила сегодни на увес вік! І пімрете, та слави не збудете си! Не годна я цього за вас відмолити...

І плакала і наслухала, чи Лесь не вертає.

Небо дрожало разом зі звіздами. Одна впала з неба. Лесиха перехрестилася.

КАТРУСЯ

Як Катруся приходила до памяти, то мама сідала коло неї і жалібно говорила.

— Катрусє, доки ти, небого, меш слабувати? Гроші ми-нули си, других заробити не заробиш, хотьби-с і підвела си. А я повідношувала гроші по ворожках. Тай з того нема ніякої користи. Правда, ворожка угадала за все, як дома діє си, яка тобі біль, але коріне нічо не помагає. Відай тобі таки нема віхову...

Катруся лежала нерухомо. Водила сухонькою рукою по твари. Сині нігті були як її сині очі і здавалося, що по лиці вандрує багато синіх очей, дивних, блискучих. Всіма тими очима Катруся гляділа на маму і потакувала на її жалібну мову.

— Ой, нема, бідний світе, нема. А дьдя гет зжурив си. Заходить у голову, чим тебе поховати, як умреш? Коли на тьи подивит си, тай чорніє з жури. Ми, Катрусю, гет з усього вішли. Муки на дні лиш трошки, зерна одного нема коло хати, тай зламаного грейціра нема. Якби-с умерла, тай би-м стали як серед води. Коби тьи Бог хоть до осени додержив... Ей, дівко, дівко, того-с себе тай нас зневолила!

Мама взяла Катрусю чесати.

— Ти так страшно гориш, та так кашлаєш, шо най Бог сохранил! Ані дранку натьгнути на тебе, ані розчьисати, ані вмити. Боже, Боже, як ми гіренько мучимо си. Просю Бога, аби-м половину тої муки на себе перебрала, тай не можу допросити си.

Сльози мамині капали на Катрусине волосся і пропадали як вода у піску.

— Шо то з тебе зробило си? Така-с була годна, така робітниця, шо на все село! Аж нам си душа радувала, гадали-м, шо нєм лекше стане ізза тебе, а то, аді, яке лекше! Коби хоть шо їстки

доброго, а то ми завезаємо на барабули, а ти таки гинеш. А трудно ходити вже по хатах за молоком, вже-м си кілька нахо-дила, шо тепер нема як лица вказувати.

Мама заплітала косу.

— Не знати, нашо я квіток тобі накупувала? Увалила-м два леви як у болото. Вже відай я тебе у ті квітки на смерть уберу... Заплакали.

— Ану-ко, дайте, я подивлю си на них.

Мама дала Катрусі квітки сині, білі, зелені, червоні.

Катруся презирала їх, лице її слабо усміхалося, а сині, білі, зелені, червоні блески блукали по обличчю.

— Дай суда, борзенько, аді, дьдя йде та скаже, шо тобі ще у голові дівочтво.

* * *

Катрусю покладали на віз, аби везти до лікаря. Мама плачучи підкладала їй подушку під голови.

— Бодай я вже не дочикав вас дохторувати! Коби-сте позди-хали, то би-м раз поховав, тай збув си!

Держав віжки від однокінки і аж чупер собі микав зі злости.

— А ти, розпаднице, памньитай, шо як я гроші задурно по дохторях розсію, тай ти амінь зроблю! Я тебе без дохтора похо-ваю, я тобі буду дохтор. А відки-ж я наберу на вас, на дохторі, на аптики та на дідька рогатого?! Та мій мозиль не годен цему вітри-мати, ой, не годен. Наймив ем фіру, та ліпше вже відвезти на мо-гилу та вівернути тай збути си. Боже, Боже, шо це мене найшло цеї днини! Ну, ганциго, кіпай тими безклубими боками!

Потяг конину батогом тай виїхав за ворота.

На вулиці Катруся цікаво розглядалася. Від осени багато новин настало. Вуйко Семен загородив пліт, старий Миколай по-шив наново стодолу. Катруся забула і за сварку татову, так роз-дивлювалася на всі боки.

По полю люди орали, сіяли. Жайворонки над ними співали. Чорна рілля розсипалася під сонцем.

Катруся почервоніла і все собі гадала:

— Маю в Бозі надію, шо підведу си, шо ще весни не стратю. Зараз таки найду собі роботу... Боже, Боже, найди міні лік!

Певна була, що весни не стратить. Тато сидів напереді і довго мовчав. Врешті почав говорити.

— Аді, днинка як золото, а ти ходи по дохторях!

Звернувся до Катрусі.

— Скажи ти міні, дівко, що я маю з тобов робити? Лежиш та лежиш, тай ні життя ні смерти. Я гроший набираю та набираю, тай все задурно! Коби-м знав, де тобі лік, тоби-м шукав, а так, що я знаю? Коби-с вже або суда або тудя! І тобі ліпше, нам ліпше...

Катруся плакала.

— То, небого, нема шо плакати, лиш таки, шо правда! Ти собі вмреш і гадки не маєш, ніби то не однако в землі гнити? Яке сегодни легке жите, то ліпше вмрети та не капарити цілий вік по чужім поли! Вже-м гроший набрав, та ще наберу на похорон, тай на старість жиди з хати віженут. Ех, коби-м знав, шо не буде тобі ліку, тай бих зараз завертав си до дому. Добро шо то лишило би си на погріб.

Катруся заходилася від плачу і кашляла на все поле.

Тато витягнув з пазухи яблуко тай якомсь несміливо подав доньці. Ніколи він ще не давав їй ніяких лакітків.

— Не плач, небого, я тобі не воріг. Я лиш кажу, аби задурно гроші не віднести, аби себе не скалічити тай аби тобі не помогло. Таже ти сама, дитинко, видиш, шо нема відки. Я би тобі мізинного палця врубав тай би-м не жалував. Я за тебе маю у людий честь як за хлопца, бо-с робітница на все село. Синку, я на тебе дув як на пінку тай вижу, шо вмреш. То видко очима, шо тобі нема виходу. Ой, небого, небого, тото мемо бідити без тебе... Ой, будем та будем...

Старий замовк.

— Ой, умру, умру, вже вижу, шо міні нема виходу — шепотіла Катруся.

Вїзджали в місто.

* * *

Вертали до дому. Сусід Микола також з ними.

— Він міні таке напіяв, шо де, де, де-е-е! Мужикови до дохторів не здало ходити. Коби, каже, багато молока пила та мньйса якогос легкого аби поїдала, аби трунок собі вілагодила, аби хліба білого — де шо на світі є, то загадав. Може воно у пан-

стві помогло би, але у нашім стані то не поможе. Доста того, шо як він зачъив почъитувати, то я таки не дослухував до кінца. Ніби було би шо з того, шо я би віслухав? Най умирає так, як є. Най віпе тоті медицини, шо-м узъив з уптиці, та най або віхорує си або як сама хоче...

— А ви-ж гадаєте — почав сусід — шо дохторі дают мужикови такий лік як панови або жидови? Бодай так здорови! Мужикови шо вткне, вткне, тай спасай си. Ніби єму хоче си мужикови доброго ліку пошукати? З паном шо день то добрийдень, а з мужиком шо?

— Коби то, уважьєте, кому порадити, а то наше яке? Поцулував у руку тай чикай, аж скажут гроші дати...

— Найліпше було візнати у старої Іванихи. Вона, бачу, пішла до дохтора, тай як він зачъив її шукати, то вона єму навропці: „Ой, каже, пані дохтор, дайте міні послідний лік. Я, каже бідна баба, не маю ізза кого дохторувати си, та дайте міні послідний лік“. Дохтор, бачу, відивив си на бабу тай каже: а ти відки знаєш? Ой, каже баба, відки знаю, то знаю, але дайте міні таку риципку на послідний лік. Як зачъила, як зачъила, тай дав і до сегодни ходит...

— Коли ж бо не стало розуму запитати си. Ви гадаєте, шо то з паном так говорити, як вам си здає? Кажі раз, два, тай забирай си, шуруй!

— Пішла баба з тов риципков до аптиці. Дала аптикарєви, а сама, не бі си, мудра, дивит си, як він ме тот лік вілагожувати. То вповідала, шо як собі капнув того ліку на долоню, тай наскрізь руку перейшов. Але то лиш дес сотому удаст си такого ліку дістати. А мужикам лиш такий лік здалний, шо або суда або тудя!

— Ей, бідний світе, шо я не розпитав баби, як воно треба того ліку просити! А так і гроші загубив, і нічо не поможе... Тото-м гідно зробив.

— Та відай нема ваші дівці виходу. Адіт, як вона горит? Нема з неї так нічо як з отого листка, шо відчїмхнув си від дерева...
— Ой, нема, нема і гроші пішли. Коби-м був хоть Іванихи запитав...

— Та то, видите, від чого лік. Аптикар має свою аптику та вмирає...

МАЙСТЕР

То як часом майстер напився в саму міру: ні замало, ні за багато, то розказував одну подію зі свого життя. Всі, що були у коршмі, слухали його з увагою, навіть і жид слухав.

— Та я вам, мой-ня, не буду ні цеї, ні тої городити. Був єм майстер, був єм газда — ціле село прикаже. Тепер я лайдак, най і це село прикаже... марного слова не скажу. Не скажу, бо що правда, то не гріх. Але якто воно на мене впало? За оце ви питаєте...

„Прийду до газди, обдивлю си по матріяні, по пляцови, прибую торг, могорич віпемо тай до роботи! Плюну у жмені, сокиру в руки тай диви си, а будинок як дзигарок віріс на подвірю. З котрого хоч боку заходи — дзигарок.

„Віду в неділю з церкви, йду до дому тай нютую собі в голові, що най лиш пожию з десіть років, тай село гет перебудую. Так перебудую, що не жвьиль буде у него зайти...

„Дома пообідаю тай йду в поле на жито подивити си. На биті горі оберну си, глипну на село, а мої, моспане, будинки, як та птаха легка, що ледви землі доторкає си. Як стану, як глипну, то так міні весело, як мамі, що дивит си на свої діти. А так міні легко, що сто миль перелетів бих...

„А так міні Бог годив, що що загадаю, тай маю. Я собі нивку купив одну, ба й другу, я собі коровку, овечки. Годило, у руки йшло, як з води йшло.

„А мама, бувало, припадают коло мене та приповідает:

„Ой, синку, тото ти Бог файний талан дав у руки, нема такої днини і години, аби-м Богови съвитому не дькувала за тебе“. Кажут: „старий, старий, а встань-ко та подиви си на нашого Івана,

який він газда?““ А жінка слухає того та як скрипочка увихає си по хаті...”

На цьому місці Іван випростовувався, лице його пашіло великою радістю. Ті, що його слухали, дивилися на нього якось смутно, але мовчали. Іван їх завойовував своєю бесідою. Робив із коршми церкву.

„Але потім, братя, пішло все коміть-головою. Якби взяв на долоню піре тай подув, то так пішло все. Не лишило си нічо навкруг палца обвити...”

„Прийшов одної неділі чоловік з Луговиск тай каже: так і так, ксьондз наш закликає вас до себе. Зібрав я си тай іду. То не далека україна тай прихожу до Лугівського ксьондза.

„А шос міні вже дорогов на души потенькувало. Прихожу, поцулував ксьондза в руку, а він міні каже, що так і так, у наших селі траба нову церкву класти. Ми, каже, не погодили си з тим гуцулом, що кладе церкви, а чули-м, що ти добрий майстер, тай порадили-м си, аби ти нам клав церкву.

„Як я, знаєте, це вчув, тай на мене піт збив, як коли на слабу худобину. Аді, сьогодні ще не памньитаю, що я на то сказав ксьондзови, як я із хати вішов? Шос ні обмарило...

„Вертаю си до дому, а міні то чорно то жовто перед очима, вітер ні із ніг згонит. А в голові як коли би цигани клевцями гатили. Але гадка гадку рівно пошибає. Дес я собі думаю: мой, таже це не стодола, таже тут, брьи, тисічі дают на свої руки, таже церкву люди видьи ізо всіх селів. Такий я страх дістав, що най Бог боронит! Отак якби ні хто сокиров зарубав у голову...

„Прихожу я до дому тай ані жінка, ані діти міні немилі. Нічо я нікому не кажу — мну в собі.

„Льиг я спати. Сплю як камінь, спю — не вісипльию си. А міні снит си, що я дес у вишневім саду лежу та на сопівку граю. Вишні зацвили, аж молоко капає, а я лежу та на сопівку граю. Але дес коло того саду вчинила си церква, я її дес вже поклав, а вона коло саду вчинила си. Як нараз дес не заgrimит, як коли би гора завалила си! А то церква розлетіла си на порох. Тот дзвінок, що на самі горі стоїт, дес так дзвонит, але так жвьилісливо, що аж! Сам дзвонит. Дес я хочю підвести си, а то мене церква гет привалила.

Дес вода велика вчинила си, дес по воді ворін, ворін таких пливає, шо вода черніська. А дзвінок на горі форт дзвонит і церкви нема, а дзвінок на горі все дзвонит...

„Дес я кричу ратунку тай мене збудили та трохи спамнитали.

„Дальше нічо ни тьмю. Доста того, шо-м вілежъив три місяці тай потім нічо з мене не зробило си...

„Гуцул поклав таки церкву в Луговисках, а мене світа збавив, збавив на віки...“

Далі майстер не розповідав своєї історії, бо всі знали, що потім сталося.

Врешті і не міг розповідати, бо дійшовши до цього місця в оповіданні, клав наперед себе фляшку горівки і пив понад міру. Зате ті, що дотепер слухали його і мовчки сиділи, розбалакувалися і жалували майстра.

— То, видите, чоловік ба сеї, ба тої собі загадує, а то все божа міць. У Бога нема, шо цес файний, а цес старий, а цес бідний, у Бога всі однакі; шо має Бог дати, то даст і найбіднішому і найбогатшому...

— Та вже воно правда, шо від божої моци ніхто не сховає си, але бо дес такі люди є, шо чоловіка збавляють. Аді, гуцул поробив му якус біду, ци підсипав, ци розум завезав, тай шо з чоловіка зробило си? — Ніц, болото зробило си. Та оце є, шо чоловік чоловіка так зупсує...

— Та то гуцулска віра, бодай 'го шлях трафив! Аді, генди паршъик лиш звис на нашу працу, але він ліпший від гуцула. Бо він озме гроші, маєток зарабує, але розуму не відбере. А гуцул поробит таке, шо чоловік б-св'ті си забуває. Гуцула гони від хати як пса!..

— Правду кажете, ой, бігме, правду. Таже Іван потім вдурів. Загнав жінку в гріб, діти повідгонив від хати, пустив, де шо є. Має хатчину, але таку страшну та облупану, шо льично до неї увіти. Аді, не за довгий час піде відци до дому тай вібе вікна тай льиже на піч та ме співати. Та ніби він тепер має добрий розум? Таже розумний не бив би вікна у свої' хаті, та не купував би їх

шо місяця два рази. То лиш так здає си, шо він добре говорить, але ему в голові рівно хіба...

— Пустив го, невіра, марне. Так 'го зсукав, шо до смерти ніхто 'го не розсуче. Зломив му волю, его ні робота не бере си, ні нічо, а шо заробит трошки, тай все посідає в коршмі...

— Най Пан Біг хоронит кожного доброго чоловіка...

МАМИН СИНОК

В суботу рано вибігла Михайлиха за поріг хати і заговорила до себе дзвінким голосом:

— Ба, не знав, де бахур подів си? Дес воно ландає, дес воно нишпорит по дворі як курка. Ану, ци би ти его вдержбила у хаті? Счесала бих бахура, тай нема.

За хвилю пішла до стодоли подивитися, чи коло Михайла нема бахура.

— Ото, в тебе також розум?! Не наженеш хлопця до хати, але коло себе тримаєш на студени. Ходи, Андрійку, до хати, та дам яблуко таке червоне шо аж!

— Не йди, дурний, бо мама бреше, мама хоче чьисати, тай гулит тебе — сказав і зареготався Михайло.

— Цес чоловік, бігме, вістарів розум! Таже дитина отут замерзне коло тебе. Не слухай, Андрійку, дьиді, бо дьидя дурний, але ходи до хати, а я тебе счьишу, тай дам булку тай яблуко. Ая!

— Коли ви не дасте.

— Ходи, ходи, бігме, дам.

Тай взяла за руку тай повела до хати.

— Я тебе файно вімию, вічьишу, а завтра підеш зо мнов до церкви. Мама таку файну сорочечку і поясок даст. Всі будут дивити си тай мут казати: аді, який Андрійко красний!

— А яблуко дасте, ма?

— Дам, дам, багато.

— А булку?

— Тай булку...

— А до церкви озмете?

— Озму, озму...

— То чишіт.

І мама взяла мити голову Андрійкові. Цятки води спадали поза ковнір і Андрійко ледви витримував, аби не плакати.

— Тихонько, тихонько, мама так файно віміє, віміє! Личко буде як папірчык, а волосє таке як лен. Над усі хлопці будеш найкращий!

— Коли бо кусає...

— Мама гет вічьише, нічо не буде кусати. Так легонько буде, шо ей, де!

— А як вічьишете, тай дасте булку тай яблуко, то пустите на двір?

— А шо-ж уберу тебе тай підеш гет далеко, гет, гет...

— Добре, я піду до вуйниного Івана.

Мама Андрійка вимила тай взяла на коліна тай чесала.

— Ма, а коло дьиді є кіт, тай таких миший ловит тай душит.

— Бо миші зерно трубят та шкоду робля...

— Нашо шкоду?

— Аби не було шо молотити тай молоти.

— А шо-ж вони їдьи?

— Таже зерно...

— Як?

— Е, з тобов не договорив би си...

— Траба, аби тьи дьидя у вечір підстриг, бо, аді, яке патлате волосє.

— По парубоцки, ма?

— Аякже, таже ти у мене парубок.

— Тай видиш, шо вже, а ти не хочеш ніколи давати чьисати си. Ану-ко подиви си в дзеркало, як файно?

Андрійко виглядав як скупаний, волосся спадало маленьки-ми, білими нивками на чоло і шию. Очі були сині, а губи червоні. Мама дала йому яблуко і булку, він сховав у пазуху.

— Я хочу до вуйни.

— Уперед ззіж яблуко та потім підеш, бо хлопці відоймут.

— Я не покажу. Хочу до вуйни.

— То йди про мене.

Вбрала його в чобітки, в свою козушинку, в татів капелюх тай пустила надвір.

— А диви си, аби-с упав, а то буду бити...

Сіла в хаті шити.

— Не бі си, такий мудрий як старий. Не мав би си в кого вдати! Вікапаний Михайло. А зараз упомінає си заплати за чьисане...

І мама всміхнулася і шила далі.

— Коби здоров ріс та чемний. Має три роки тай гет оче-нашу бере си. Такий старогрецький, а такий пустьик, шо хату до-гори ногами здоймає. Так нераз допече, шо мус бити. Якби не бив, то нічо би з него не було.

Підняла голову, глянула у вікно.

— Це вже вполудне, а Михайло ще не входить полуднувати. А бахура нема. Дес певне чипит на снігу тай ме кашлати...

Вечором сидів Михайло на лаві тай держав на колінах Андрія. Вогонь палахкотів у печі і освітлював хату червоним світлом. Михайлиха сиділа перед печею та варила вечерю.

— Ти зійшов, старигане, на діточий розум, та лиши дитину в супокою, не підкидай ним як гарбузом. Йди, Андрійко, до мами.

— Коли я не хочу.

— А ти чий, дьидів, чи мамин? — питав Михайло.

— Дьидів...

— А кого меш бити?

— Маму.

— А ти, підвіяний, та я тобі яблука та булки даю, а ти меш мене бити!

— Дьидя тобі купит багато яблук, бо ти дьидів.

— Ой, ци ни цес дьидя тобі купит? Ти би ніколи не видів нічо.

— Ану-ко покажи, як ти меш їхати у воську на кони?

Хлопець сів на поривач і брикав по хаті.

— Доста, доста, Андрійку, на тобі солімку та пінку з мо-лока збирай.

Андрій опинився коло печі і збирав пінку.

— Мо, Андрі, а ти шо купиш мамі?

— Червоні чоботи.

— А дьидиви?

— Дьидиви нічо не хочу.

— Файний синок мамин.

Михайло взяв його знов на коліна.

— Ти як називаєш си?

— Андрій Косминка.

— А хто ти є?

— Луский радикал.

— Добре. А куда ти поїдеш?

— До Канади.

— На чім поїдеш?

— На такі шіфі як хата великі, таким морем шіроким, шіро-ким, гет, гет...

— А дьидю озмеш з собов?

— Озму дьидю тай маму тай Івана вуйного тай гет поїдемо...

— Йди, йди, не зіціруй хлопца та не бери на акзамент, бо ще всне без вечері.

— Але поміркуй, який бахур мудрий, гет все знає!

Стара Тимчиха грілася на приспі проти сонця. Поперед ворота проходили люди і ніхто з бабою слова не заговорив. „Славайсу“ — „На віки слава“, лиш тільки бесіди і розмови.

— Старого лиш озми та закопай! Шкода тої ложки страви, що ззіст, та того кута пєчи, що залежит. Всім великий у очах, ніхто слова не заговорит, ци бісе, ци чорте. Таки не варт старому жити тай решта!

Прийшли їй на гадку слова старого Тимка.

— То, стара, так є, шо моя голова на переді, а твоя зараз за моев. А як мої не стане, то твоя ніц не вартує. Лиш аби-с мене одного дня поховала, а другого ти вже не газдиня, меш сидіти як у комірне у свої хаті...

— Ей, старий, старий, тото-с ні лишив, як колиби-с утік від слюбу. Був-ис плохий, куда тьби потрутила, туда подавав ес си, але все я ізза твої голови була газдиня. Була-м тай була-м...

Смутно бабі Тимчисі було, хоч сонце як рідна мама розгрівало старі кости.

— Та ти гадаеш, старий, шо хтос за тебе нагадує? Якби мене не було, тай би ніхто і не гавкнун за тобов. Ой, сегодни діти такі діти, шо аж у петах постиває! Але-с дурний, бігме-с, дурний! Було понабирати банків та векслів, та добре поїдати та попивати, та жити попанцки. А то запобігали-м обоє, яєчка жьилували на яєшницу, а сегодни і обїду за тебе ніхто не зробит.

Баба Тимчиха закрила лице долонями тай шепотїла до старого Тимка.

— Коби-с, мамо, вішолопала послїдний феник, то би обїдец був. А як не зможеш підвести си, то здихай на барабули! Ніби діти купили би тобі яблучко або булочку? Тогди би-с їла!

Встала з приспи та пішла подивитися до курей.

— То в старого, бігме, такий розум як у дитини. Таке-м понаплїтала, шо встид перед сонцем світим! Вони, сараки, маюг свої діти та мусі за них дбати. А ти, стара, мовчи та дихай. Недурно якис вігадав, шо в старого дитинячий розум...

З оцим словом Тимчиха увійшла до великої хати. Розімкнула свою скриню і вибирала одєжу. Придивлялася, чи не сплісніла, або чи міль не наплодилася.

— Все ще нашого стараня, нитки діточої нема. Всего-м собі налагодила д' смерти. Як старий умер, то лиш дошок на деревище купили. Ей, де, коби і мене так файно ховали. Були люди та було і для людей. Вже-м тьби, старий, поховала як газду! Ніхто не писнун, аби-м чогос жьилувала.

Виймала червоні чоботи.

— Лиш раз убувані. Небіщик вже перед смертев був на ярмарку тай купив. На, каже, Насте, аби-с мала на смерть, хто знає, як тьби діти мут шїнувати? Все лїпше мати свое. Аби-с мала порьидний чобїт на нозі, бо то Бог знає, ци я вперед умру, ци ти!

Баба заплакала.

— Не журїт си, дітоньки, я вам кошту не нароблю, ше й вам лишу. Мене старий добре постарав. Коби так усіх. Лиш не дайте бабі без свїчки умерти. Я так коло старого страждувала ночами, шо лиш один Бог знає, але таки не вмер без свїчки.

На споді скрині найшла баба вузлик із грїшми. Взяла в руки і сіла на земли, аби рахувати.

— Ой, діти, діти, тото-м си вас набавила та напістувала! Бувало біжу з міста на-голову, а все міні на гадці, шо вони там діют самі у хаті? Добїгаю до ліса, а вони йдуг протів мене, ледви землев котьи си. Підо мнов аж ноги джужуг, аби борше до дому, а вони зіпрут, тай мус сїдати та роздавати дарунки. Понабираюг тай дали! Лиш небїжка Доця зо мнов ішла, а бахурі полетїли як вітер...

Обличчя бабине подобріло і прояснилося. Глянула на образи. Там був голий янгол, шо тримав у товстих руках дві червоні рожі.

— Ой, ти, голаку, все ще смїєш си з старої баби. А як, баба

постаріла си, а ти все молоденький, все бабі хату звесельєш. Ой, дитинко божа, минув вік як у батіг траснув!

Баба сперлася обома руками на землю тай нагадала давні часи.

— Ще Юрчика відай на світі не було, як я его купила. Якис панок поначіплював на підсіню таких образів, шо на фіру не забрав би. Людйй таких обзираю багато як на ярмарку. Якас там була така люта звір змальована, шо в казці би не склав. А якіс царі такі страшні, московські та турецькі та всьикого дива. Межи ними був ангелик, тай я его купила. То так він приязно дивив си, та так ружі кождому наставльив, лиш бери. Де, де, то вже вік минув від тогди...

— Бувало зимовими вечорами то понаробльию з паперю голубів. Головки позолотю, крилца посріблю, та як приберу его у ті голубчики, то він як коли би з ними грав си.

Тимчиха забула гроші рахувати, розгадуючи. Тримала їх у жмені і далеко гадками літала.

— Ой, розумремо си, небоже, мене вже давно не буде, а ти все меш хату веселити. Хоть кілько буде знаку по бабі, шо жила...

Митро латав жіночі чоботи. Не латав, а зчіплював докупи. Гріх би було давати таке дранте до шевця, тай за грейцір скупю. А жінка боса, босіська, води внести до хати не було в чім. Тому Митро вже від ранку взявся до чобіт. Сидів коло лави проти вікна, обклався старим шкураттям, воскував нитки на дратву і бісився як пес.

— Бігме, кину в піч, шпурну у вогонь тай збуду си! Шкіра здривіла, нитки не прімкнеш, бо прірве си — вікинй на гній тай плюнь тай вже!

Приговорюючи до чобіт, Митро все таки з великою старанністю їх латав. Шо провів нитку крізь шкіру, то все неспокійно оглядав, чи не прірвалася. Через те робота йшла пиняво і Митро сердився.

— Залізо не шкіра, тай зшуровує си, шо то говорити? Вже штири роки як куплені, бо штири вже цеї осени, та вже їм чьис. Але ще цу зиму мусі служити, хоть би там не-знати-шо.

І латав і бісився і сто разів хотів кидати у піч або на гній. Митриха сиділа на припичку і латала дранки.

— Порозпадали си на січку. Колопеньок не посієш, бо траба їсти, полотєнца не купиш, бо грейціря нема — прийде до такого, шо мемо голі ходити. Залатай в однім місци, то просіче си в другім. Якби ще не прав, то може би не так дерли си. Вже я їх і не перу як варт, але павутина все павутинов! Бог знає як їх латати, з котрого боку брати си до них?

З отакими гадками сиділа Митриха над купюю дрантя. Мізерне її лице пильно вдивлювалося в подерті сорочки і було безрадне. Грубе, пороздиране полотно із затертими червоними вишивками подобало на одіж жовнярів із війни. А вона, як бідна,

милосерна сестра, з сумом і резигнацією хоч чим-тим хотіла помогти нещасливими раненим.

— Та ще зиму якос переходимо, але літо, то вже Бог знає.

І водила сивою ниткою довкола латок і думала над сірим життям своїм.

На печі лежала Митрова мама. Дрібка жінки — завбільшки десятилітньої дитини. Кашляла, не переставала.

— Божечку, Божечку, найди міні смерти, най я так гіренько не вальюю си! Вже-м відай спокутувала усі гріхи, шо-м нагрішила... Дес умирають такі, шо лиш би їм бути, покидають добро і маетки, а я як отот твердий камінь, шо го ніхто не годен роздавти. Боже, Боже, ба за що ні так тьижко караєш?

І розпукалася від кашлю.

Коло баби сиділи діти. Як баба синіла і заходилася від кашлю, то вони всі дивилися на бабу цікавими очима і все показували пальцями на бабу та говорили: „Аді, аді, баба вже умирають“. А як баба відкашлялася, то все говорила до них: „Де, де, дітоньки, моя смерть забула за мене“.

Але Митрові вже остогидло борикатися із здривілими чобітьми. Шпурнув під лаву тай почав сваритися.

— Коби-м вам на смерть лагодив, тоби ми лекше було. Ані вбути, ані вгорнути, ані нагодувати — таки нічо не мож настарчити. Ходіт-ко трохи босі, та може вас борше повіхаплює.

Сів коло стола.

— Та може би-с дала ми шо їсти, ґаздине моя. Таже знаєш, шо-м ще сьогодні нічо у роті не мав.

Митриха встала з припічка і подала йому бараболю. Була застрашена як вівця.

Митро лупив бараболю, мачав у сіль і гриз хліб.

— Вже ти мене годуєш... Але я тебе так нагодую, шо здохнеш, так я тебе нагодую. Коби якого борщюку, або бевки, або дідька рогатого, або шо... Тицьне тобі бараболю тай дави си! Я вже не годен ноги за собов волочити!

— А шо-ж вона тобі, синку, зварит? Олію нема, муки нема, та шо вона тобі зварит?

— Ваше, мамо, говорене скінчило си. Сидіт собі на печи та

кашляйте. Маєтків від вас не посів єм, волів і коров не забрав єм, тай сидіт собі тихонько. Або ліпше собі погадайте, чим я вас будуховати? Чикаєте тої смерти як каня дощу, все „Божечку, Божечку, найди міні смерть“, а то все на мою голову...

Баба хотіла заплакати, але закашлялася.

— Бігме, оглухну — казав Митро.

— Мой, ти, шибинику, чого ти чіпаєш си грьидок, хочеш горшки побити? Та коби-с вже зачепив си на віки...

І почав бити хлопця.

Діти зверещали, баба не переставала кашляти.

— Та на цу хату птах би не сів — говорив Митро.

— Але чого ти до дітий прискіпав си, а вони шо винні, шо чоботи здривіли?

— Ти, суко, поналіплювала-с їх та поначинювала, та ще гавкаєш за ними? Я вас усіх поріжу...

Підняв чобіт зпід лави і почав ним жінку бити. Врешті затягнув на себе кожушину тай виходив із хати.

— Аби я не діждав вертати си до цієї хати — сказав уже на порозі.

— Йди, йди, слухай за Канаду; гадаєш, шо я піду з дітьми дес на край світа?.. — навздогін сказала йому жінка.

*
Митриха топила в печі. Диму напхалося повна хата і вона все втирала сльози. Дим очі виїдав.

Баба на печі стогнала.

— Коби то літо. Порозходили би си по роботі тай би не гризли си накупі. Сонечко би порозводило гет по полю. А так пекло у хаті. Боже, Боже, не тримай ні білше на світі, бо видиш, шо нема як жити...

Діти бігали по хаті. Але як хто здубонів у сінях, то вони тікали на піч д' бабі. Тоді тварі їх робилися помучені і пригноблені. Все удавали спокійних, бо боялися, аби тато не бив. Але як до хати не входив тато, то вони знов злізали з печі, аби гирцювати по землі.

Так голуби спускаються цілим стадом на тік. А як мужик рипне хатними дверми, то вони покидають зерно і перепуджені злітають під небо.

ШКОДА

У Романихи ослабла корова. Лежала на соломі і сумно дивилася великими, сивими очима. Ніздря дрожали, шкіра морщилася — дрожала ціла у горячці. Пахло від неї слабістю і болем страшним, але нічим. В таких випадках найбільше жаль, чому худобина не може заговорити і покаржитися.

— То очи видьї, шо вона не буде. Може би й поміг шо, якби то кров, а то хтос кинув оком на ню, бодай му повілізали, тай тепер нема ради. Здайте си на Бога — може вас потішит...

Так казав Ілаш, що знав до худоби.

— Ой, Ілашку, видко, шо не буде, але як її не буде, тай мене не траба. Я цілий свій вік змарнувала, аби коровки дочекати си. Від чоловіка лишила-м си, син умер у воську, а я крірвала та робила і ніч і день. Такі зимові ночі довгі, а я до днини прьїду, аж ми пушки спухають, аж пісок у очах стає. Лиш один Бог знає, як я тот грейцір гірко прьїтала, заки напруїтала...

— То, видите, бідному, то все так, а хотьби-с руки зробив по лікті, тай нічо з того не буде! Уже так є, тай шо діяти? Траба якос так жити...

— Тай не знати, шо свої голові робити тай шо діяти тай хто би міні раду дав?

— Ще кличте си на яку днинку, аби-сте службу наймили тай обідець зробили. Або дайте си на відпуст Івана Сучавского; кажут, шо багато помагає.

— Ой, вже я си покликкала і на днинку і на Зарваницьку матір Божу і кличу си на Івана Сучавского.

— Може, кажу, Бог вам поможе, як здасте си на него. Най вам Бог даст якнайліпше.

І Ілаш пішов.

Романиха сіла коло корови і пильнувала її, аби не згубла. Давала їй, шо мала найліпше, але вона не хотіла нічого їсти. Лиш дивилася на бабу і жалю їй завдавала.

— Маленька, маленька, шо тебе болит? Не лишый стару бабу без ложки молока. Потіш ні хоть трошки.

І гладила корову по чолі і попід горло і голосила над нею.

— Де, де я годна стьїгнути си на другу?! Ані пушок зложити, ані гли прімкнути вже-м не годна; де міні на старість за корову дбати?

Корова дрожала, а Романиха її накрила своїм кожухом і чіпіла над нею розгорнена на морозі. Сама дзвонила зубами, але не відступала.

— А може це за гріхи так мене Бог карає? Бо нераз я через тебе, небого, нагрїшила! Дес межі трошки підпасла, дес гарбузик урвала, дес пасиночок уломила. Але я ніколи нікому молока не жьїлувала. Дес дитина занеможе, дес жінка у злотах, а я йду з горньїтком тай несучу молочка. Тай сирца я роздавала людем до кулешки. Господи, не карай ні тьїжко — бідну одову. Нічо вже чужого не порунтаю, лиш даруй ми корову!

Отак до пізної ночі Романиха голосила над коровою. Кропила її свяченою водою, але ніщо не помагало. Вона розтягла ноги на цілу стаєнку і гонила боками, аж рикала. Баба гладила, обіймала, приговорювала, але таки нічого не могла вдіяти.

Місяць освічував стаєнку через двері і баба виділа кожний рух корови. Вона врешті піднялася. Ледво держалася на ногах. Розглядалася по стаєнці, якби прощалася з кожним кутом.

Потів упала на солому і розтяглася як струнва. Романиха прилякла коло неї і шурувала її віхтем. Сама не знала, шо з нею діється. Потім корова зарикала голосно і почала бити ногами. Романісі зробилося горячо, жовто в очах і закервавлена впала. Корова біла ногами і роздирала бабу на кавалки.

Обі боролися зі смертю.

НОВИНА

У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коби-то лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він живе, що діє, хіба найближчі сусіди. Оповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер усе село про нього заговорило.

То прийшов він вечором до дому тай застав дівчата на печі.

— Дьидю, ми хочемо їсти — сказала старша Гандзуня.

— То їжте мене, а що-ж я дам вам їсти? Аді, є хліб, тай начиньїйте си!

Тай дав їм кусень хліба, а вони, як щенята, коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

— Начинила вас тай лишила на мою голову, бодай ї земля вікінула! А чума дес ходит, бодай голову зломила, а до вас не поверне. Цеї хати і чума збояла би си!

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було що-днини і що-години, і вони привикли. Їли хліб на печі і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лише четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили би так як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла би з вітром як піря. Тай тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потрїскають.

Гриць глянув на них із лави і погадав: „мерці“ і напудився так, що аж його піт обсипав. Чогось йому так стало, як коли би йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемедали хліб,

а він припав до землі і молився, але щось його тягнуло все глядіти на них і гадати: „мерці!“

Через кілька день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, і очі запали в середину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посолив тай кинув на піч, аби їли. Як попоїли, то він сказав:

— Злізайте з печи, та підемо дес у гості.

Дівчата злізли з печі. Гриць натягнув на них драночки, взяв меншу Доцьку на руки, а Гандзуню за руку тай вийшов із ними. Їшов довго лугами, та став на горі. У місячнім світлі розстелилася на долині ріка як велика струя живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискуча ріка заморозила його, а той камінь на грудях став іще тяжший. Задихався і ледви міг нести маленьку Доцьку.

Спускалися в долину до ріки. Гриць скреготав зубами, аж гомін лугом розходився, і чув на грудях довгий огневий пас, що його пік у серце і в голову. Над самою рікою не міг поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць борзенько взяв Доцьку і з усієї сили кинув у воду.

Йому стало лекше і він заговорив скоро.

— Скажу панам, шо не було ніякої ради: ані їсти шо, ані в хаті затопити, ані віпрати, ані голову змити, ані ніц! Я си карі приймаю, бо-м завинив, тай на шибиницу!

Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро:

— Дьидику, не топїт мене, не топїт, не топїт!

— Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мині однако пацити, ци за одну, ци за дві. Будеш бідити змалку, а потім підеш у мамки жидам тай знов меш бідити. Як собі хочеш.

— Не топїт мене, не топїт!...

— Ні, ні, не буду, але Доци вже ліпше буде як тобі. То вертай си до села, а я йду мелдувати си. Аді, оцев стежечков йди, гет, гет аж у гору, а там прийдеш до першої хати тай увійди тай кажи, шо так і так, дьидя хотіли мене утопити, але я си віпросила тай прийшла, аби-сте мене переночували. А завтра, кажи, може би ви мене де наймили до дитини бавити. Гай, іди, бо то ніч.

І Гандзуня пішла.

— Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надibaє, тай роздере, а з бучком май безпешнійше.

Гандзя взяла бучок і пішла дугами.

Гриць закочував штани, аби перейти ріку, бо туди була дорога до міста. Вступив уже у воду по кістки тай задеревів.

— Мнеоца і сина і світого духа амінь. Очинаш іжи єс на небесі і на землі...

Вернувся і пішов до моста.

У тій хатині, що лізе під горб як перевалений хрущик, лежала баба. Мішок під боком, а чорна, тверда подушка під головами. Коло баби стояв на землі кусень хліба тай збанятко з водою. Діти як ішли на роботу, та лишили бабі, аби мала що їсти й пити. Бідно діялося, та не було що ліпшенького бабі добирати. А сидіти коло слабої у горячий час, то, Бог видів, не було як.

У хатині бреніли мухи. Сідали на хліб тай їли, залізали в збаня тай воду пили. Як понаїдалися, то сідали на бабу. Лізли в очі, в рот. Баба постогнувала, але мух не могла відгонити.

Лежала на землі та дивилася блудними очима на хрест, що був у сволоці вирізаний. Спалені губи з трудом розривала та білим язиком їх зволожувала.

Крізь шибки падало світло соняшне. Краски веселки грали по зморщенім лиці. Страшно було глянути на бабу у таким освітленні. Мухи зумкотіли, ріжнобарві світла волочилися разом із мухами по бабі, а вона млякала губами та білий язик показувала. Подобала хатина на якусь закліату печеру з великою грішницею, що каралася від початку світа та до суду-віку каратися буде.

Як сонце вже злізло бабі у ноги, як уже стануло коло того мотузка, що ним міх завязувався, то баба почала качатися по землі та збаняти шукати.

— Аді, аді, ого!

Баба тихонько стала. Лиш рукою відганяла мари.

Зпід печі виліз чорт із довгим хвостом тай сів коло баби. Баба з трудом обернулася від нього. Чорт сів знов наперед баби. Взяв хвіст у руки та гладив ним бабу по лиці. Баба лиш кліпала очима затиснувши зуби.

Нараз вилетіла з печі хмала малих чортенят. Зависли над

бабою як саранча над сонцем або як турма ворон над лісом. Впали потім на бабу. Залізали у вуха, у рот, сідали на голову. Баба боронилася. Великим пальцем тикала до середнього і хотіла так донести до чола, аби перехреститися. Але малі чортики сідали всіма на руку тай не допускали хрест на собі зробити. Старий щезник намахував, аби баба пусте не робила.

Баба довго змагалася, але перехреститися не була годна. Врешті чорт обіймив бабу за шию тай зареготався, але так, що баба зірвалася на коліна і впала лицем до вікна.

Відси летіли на бабу їздці. У зелених кабатах, із люльками в зубах, на червоних конях. Вже наступали, вже бабі амінь!

Замкнула очі. Земля у хаті розпукалася, а баба в розколібину сточувалася і падала у долину. Летіла все у спід та у спід. Десь у споді чорт ймив її, завдав на себе тай почав летіти з нею як вітер. Баба рванулася тай головою грянула до стола.

Кров потекла, баба схлипала тай умерла. Голову перехилила коло ніжки від стола і широкими, мертвими очима дивилася з укуса на хату. Чорти перестали гарцювати, лише мухи з роскошею лизали кров. Позакервавлювали собі крильця і щораз більше їх було у хаті червоних .

Сідали на чорні горшки під печею та на миски на миснику, що на них були змальовані їздці у зелених кабатах із люльками у зубах. Всюди розносили бабину кров.

Довгий такий та широкий дуже, що оком зіздріти не мож. Пливе у вітрі, в сонцю потапає. Людські ниви заливає. Як широкий, довгий невід. Виловить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхле бадилля бараболі шелестить на нім. Під корчем мала дитина. І хліб іще і огірок тай мисчина. Чорний сверщок дотулився ніжки тай утік. Зелений коваль держиться подалеки. Мідяна жужелиця борзенько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Тай звернулося і впало. Впало ротом до корча. Бе ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє.

А посеред розкопаних корчів спить мама. Як рана ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Привязана чорним волоссям до чорної землі як камінь.

Сонце радо би цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її підвести тай за хмару заходить.

Чорний ворон знявся, облітає, облітає тай кранче.

Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

— Ото, я! Коло роботи спати!

Взяла рискаль і копає, раз попри раз корчі розриває.

— Добре, шо спит. Така мука, така мука ему тай міні з ним. А заробити траба, бо в зимі ніхто не даст.

Нагнулася тай копає, борзо, хутко. А той корч обминає. Стільки спокою, доки спить...

ВЕЧІРНЯ ГОДИНА

Не міг сісти, так його щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстановка хатна і кути замазувалися і пропадали в вечірнім сутінку, а в голові зарисовувалися давні образи щораз виразніше.

— Отсе така хвиля, коли малі діти вибігають із хати на толоку і граються дуже весело, нервово. В таку пору дівчата не хочуть гонити товару до дому, бо кажуть, що як зоря вечірня на небо виходить, то голос по росі стелиться, — і співають, аби голос стелився. А в зимі то мами прядуть кужіль тай співають свої дівочькі співанки, але так сумно, якби банували за молодим віком. Діти сходяться разом до купи і шепочуть на печі тай засипляють без вечері. Чудна якась вечірня година.

Ходив та гладив себе рукою по чолі, якби хотів усі свої думки замкнути у голові, аби не повилітали, бо щиро хотів їх перегадувати.

— Ба не знати, що він діє? Такий був добрий товариш. Добре памятаю, як ми раз сиділи у нього в садку. Відай тоді він говорив за ті білі хмарки. Біла хмарка, казав, із золотими берегами сунеться по небі та лишає поза собою білі лілії, а сама йде далі та сіє, сіє того цвіту по синім небі — тай за годину нема ні хмарки, ні лілій. Лиш голубе небо морщиться, як голубе море. Правда, він тоді чогось сумував.

Ходив, а очі його ставали такі добрі, як у дитини.

— От, вже я забув кінець. Приходиться вже мамині співанки забувати! А ще до недавна тямив. Зараз. Я займив із Марійкою вівці в поле, у сіножаті. Марійка вишивала собі рукави, такі у фасольки. Фасольки вишивала на червоно, хвостики синьо, а межі поміж фасольками обкидала чорною волічкою. Я мусів завертати

вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця та така влазлива, що жадній сянці не дарувала. Тай я скинув окрайку і ми її спугали. Був спокій. Я бігав розперезаний попід верби та свистав та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир із листка...

Вже сидів на мягкім кріслі і хлопячі спомини гонили його як сон на якісь цвітисті поля, що цвітів на них дуже багато і можна їх рвати, рвати.

— Потім прийшли до нас мама. Верталися з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока і оглядали Маріїні рукави. Тай наказували Марійці, аби ніколи не брала три нитці, лише дві поза іглу, бо фасольки будуть череваті. А мені казали, аби не качатися з гори, бо сорочку підру, або собі черево покалічу. „Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овець пильнуйте“. А я лежав собі коло мами та лупив ногами в траву, а мама казали: „Ти не годен ані годинки тихо посидіти?“ Тай тоді злетів бузьок на млаку таки коло нас. Мама ймили мене, посадили на коліна тай почали співати:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косит,
шо набакир шапку носит.

Збирав усі сили памяти, аби нагадати решту співанки і не міг. Очі посумніли.

— Зараз, зараз. Мама пішли до дому, а я бігав до вечора за бузьком та приспівував: „Ой, не коси, бузьку, сіна...“

Розбігався як той хлопець, що хоче яр перескочити і над самим ярком усе стримується. Говорив голосно перші вірші співанки і не міг далі нагадати. Зітхнув і чорний обвід коло очей ще більше почорнів.

— Боже милий, вже не годен я надточити тої нитки, що урвалася! Вона вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у світ на науку. І ходив я по тім світі і гнувся, як лоза для кавалка хліба і чув на собі сотні гордих очей.

Махнув рукою, якби хотів відігнати ті горді очі.

— По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках сиділа на приспі та грілася на сонці. Не пізнала. А потім мене привитала. „Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, абис не сумував. Та як умирала, то все за тебе допитувала. Ми її дурили, що ти надідеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коби тебе хоть крізь вікно, хоть через поріг узріла. Тай умерла“.

Отак рвалася та нитка...

Несвідомо говорив мамину співанку: „Ой, не коси, бузьку, сіна...“

— Пішли ми з мамою на могилу. Ледви мама добилися. „Аді, синку, отсе Маріїн гріб. Я вже насадила і рути і барвінку і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж в осени посажу“. Сіли ми коло гробу і мама оповідали мені за біду Марійчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував із вишень білий цвіт. Цвіт падав на гріб і на нас. Здавалося, що той цвіт зростається з маминим білим волоссям і що роса з цвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли...

Горячі сльози впали на стіл.

— А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Маріиного. Цвіт із маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Маріиної на мамин гріб. Був я там раз. Сидів між тими гробами і нагадалася мені мамина співанка. Коли не знаю вже кінця. Посидів я там тай пішов із могили. Лиш вишневий цвіт із гробів летів за мною, як коли би тим цвітом сестра і мама просили, аби я не йшов...

Ще довго ходив по хаті та несвідомо шептав:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косит,
шо набакир шапку носит.

МОЄ СЛОВО

Білими губами упівголос буду вам казати за себе. Ні скарги, ні смутку, ні радості в слові не чуйте!

Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий.

З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.

І я ходив тихонько, як біленький кіт.

Я чув свою підлість за тихий хід і кров моя діточа з серця капала.

А спав я у наймленій хаті посеред брудних туловищ сплєтених розпустою.

Листочок білої берези на сміттю.

Я скинув мамину сорочку. Мій діточий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

Передомною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згідно глядів на мене.

Як жебрак маленький.

Я занімів був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки.

Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний!

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зломаного хреста на могилу в чужині!

Я найшов товаришів.

Вони погодилися з новим світом. Я говорив їм про мій покинений і про новий, що кривдив нас.

Казали, що брешу.

А я рвався і падав у болото із знесилля і не уступав.

Сказали, що я брехун іще раз. І покинули мене.

А як я плакав, то мама ридала:
— Ти сам з собою будь, бо пани тебе не приймуть. Не покидати було мене.

І лишився я, як корч лугу серед поля.

Я сидів посеред піль.

Мої думки снувалися довгими скибами плодючої ріллі. Ссали землю і годували мене самотою.

І ще приносили солений піт і тихі пісні, що снувалися за орачем, за плугом і за погоничем. І поїли мене тим спокоєм, що мріє над ярмами волів у плузі.

Бачив я ще маленькі огники між маленькими пастухами і вівці по полю.

Я тут буду як буйний вітер панувати, заспіваю свою пісню!

Я сотворив собі свій світ.

Праворуч мене сине поле і чорні скиби і білий плуг і пісня і піт солений.

Ліворуч чорна машина, що з червоного рота проклоном стогне.

А в серці моїм мій світ шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений.

У своїм царстві.

Буду свій світ різьбити як камінь.

Слово своє буду гострити на кремені моєї душі і намочене в труті-зіллі пускати буду наліво...

І слово своє ломати буду на ясні соняшні промінчики і замочу його в кожній чічці і пускати буду направо.

А свій камінь буду різьбити все, все! Аж на могилу свою його покладу як мертву красу.

А вишня в моїх головах возьме всі мої болі на свій цвіт.

А в своїм світі я жию, жию!

Як безумний бриду хмарою своєї фантазії.

Сто раз розпускаю сили своєї душі, аби далекими світами відшукали мені щастя моє.

По тихім ставу моєї минувшини пливуть неводи сердечних моїх бажань, аби виловити всі ясні хвилі життя мого.

Але неводи рвуться і негодні нічого зловити.

Вертають до мене помучені і без нічого — як мужики з лану.

І я смутний дрімаю на хмарах.

А як грім трісне, то я здоймаю чоло вгору наново.

І лечу, лечу на чорних хмарах...

Золотою стрілою прорізую світляні висоти.

В чорний чупер ховаються звізди, як у чорну хмару.

Студені хмари від моїх очей теплим дощем спускаються на землю.

Але сонця дійти я не годен.

І падаю з високости в долину.

Як старий жовняр деревляними ногами блукає, так я блукаю.

А крила гояться і я знов лечу до сонця, до щастя.

І знов ріжу зводи небесні і падаю.

Я був щасливий.

Коли я глядів дитиною на мамині очі, як по них сунулися тихесенько пречисті хмарки щастя — я був щасливий.

А тепер на ті очі смерть долоню поклала.

А я шукаю щастя під небом і падаю...

КАМІННИЙ ХРЕСТ

Від коли Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, від тоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлюю і нашильник, а на себе Іван накладав малу, мотузяну шлюю. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав може ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля, або гній у поле, то однако і на коні і на Івані жили виступали, однако їм обом під гору посторонки моцувалися як струнви і однако з гори волочилися по землі. До гори ліз кінь як по леду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. З гори кінь виглядав, якби Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої стали.

Нераз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлії не мав на собі, лише йшов із правого боку і тримав дишель якби під пахою. І кінь і Іван держалися крепко, бо оба відпочали через ніч. То як їм траплялося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних пят Іванових. Придорожне зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився.

— Та цю ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай, — говорив Іван із пересердя.

— Діду Іване, а батьгов того борозного, най біжит, коли овес поїдає...

Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк дальше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгнанив далі в ногу і встаючи казав:

— Не бі си, вігниєш тай сам віпадеш, а я не маю чьису з тобов панькати си...

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, якби два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська до дому, то не застав ні тата, ані мами, лише хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба що найвищого і що найгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велитень. Ніхто не орав його і не сіяв і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати і сіяти. Оба з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком на верх. Часом на долішні ниви спадав із горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобов гръину, тай по нитці розлетиш си, який жес тьижкий!

Але відай ніколи не гримнув, бо шкодував міха і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечором оповідав жінці і дітям таку пригоду:

— Сонце пражит, але не пражит, аж вогнем сипле, а я колінкую з гном на верх, аж шкіра з колін обскакує. Піт ізза кожного волоска просік, тай так ми солоно в роті, аж гірко. Ледви я добив си на гору. А на горі такий вітрец дунув на мене, але такий легонький, шо аж! А підіт же, як мене за мінуту в попереці зачьило ножами шпикати — гадав-сми, шо мину си!

Від цієї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прізвали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицки трави

і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі,

Чим старівся, тим тяжше було йому, полomanому, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов у долину тручьє!

Нераз, як заходяче сонце застало Івана на верху, то несло його тінь із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тінь Іванова, як велитня схиленого в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тінь і говорив горбові:

— Отос ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носьє, то мус родити хліб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші принесені з войська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на великдень, і що курей зіцірував. То так він їх научував, що жадна не важилася поступити на подвіря і порпати гній. Котра раз лапкою драпнула, то вже згнула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Тай хіба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десять рік у воську, та я стола не знав тай коло стола міні їда не йде до трунку.

Отакий був Іван, дивний і з натурою і з роботою.

II.

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусів укінці податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Дькую вам файно, газди і газдині, шосте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договарював і не пив до нікого, лиш тупо глядів навперед себе і хитав головою, якби молитву говорив і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долішня хвиля викарбутить великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі, фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками відбитими від сходу і заходу сонця і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривною кованою зі сталевих ниток і договарював:

— Та дькую вам красно, та най вам Бог даст, що собі в него жьдаєте. Дай вам Боже здорове, діду Міхайле...

Подав Микайлові порцію і цілювалися в руки.

— Куме Іване, дай вам Боже прожити ще на цім світі та най Господ милосерний щасливо запровадит вас на місце тай допоможе ласков своєв наново газдов стати!

— Коби Бог позволив... Газди, а проше, а доцьгніт-же... Гадав-сми, що вас за стів пообсажую, як прийдете на весіле синове, але инакше зробило си. То вже таке настало, що за що наші діди тай тати не знали, то ми мусимо знати. Господа воля! А законтентуйтеж си, газди, тай вібачайте за решту.

Взяв порцію горівки тай підійшов д' жінкам, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напити си. Дивю си на вас тай ми, як якис казав, молоді літа нагадуют си. Де, де, де-е? Ото-сте були хлопенна дівка, годна-сте були! То-сми за вами не одну нічку збавив, то-сте в данци ходили як сновавка — так рівно! Ба, де кумо, тоті роки наші! Ану-ко пережійте тай вібачьїйте, шо-м на старість данец нагадав. А проше...

Глянув на свою стару, що плакала між жінками і виймив із пазухи хустину.

— Стара, ня на-ко тобі платину та файно обітри си, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостий собі пилнуй, а плакати ще доста чьїсу, ще так си наплачеш, шо очи ти витечут.

Відійшов до газдів і кротив головою.

— Шос бим сказав, та най мовчу, най шіную образи в хаті і вас яко грешних. Але рівно не дай Боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя? То я тебе вікорінував на старість із твої хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски зараз обмичу тай підеш у ту Гамеріку як жидівка.

— Куме Іване, а лишіт же ви собі жінку, таже вона вам не воріг тай дітем своїм не воріг, та її банно за родом тай за своїм селом.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріт ані дзелень! То її банно, а я туда з віскоком іду?!

Заскреготав зубами як жорнами, погрозив жінці кулаком як довбнею і бився в груди.

— Озміт та вгатіт ми сокиру отут у печінки, та може той жовч пукне, бо не вітримаю! Люде, такий туск, такий туск, шо не памньятаю, шо си зо мнов робит!

III.

— А проше, газди, а озміт же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Тай міні старому не дивуйте си, шо трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважьіете, письменні, так як дістали якас письмо до рук, як дістали якус напу, та як підійшли під стару, тай пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в хаті не говорило си, лиш Канада, тай Канада. А як ні дотиснули, як-ем видів, шо однако 'ні мут отут на старість гризти як не піду, тай-ем продав шодо крішки. Сини не хотьги бути наймитами післі мої голови тай кажут: „Ти наш тато, тай заведи нас до землі та дай нам хліба, бо як нас розділиш, тай не буде з чим кивати си“. Най їм Бог помагає їсти тот хліб, а міні однако гинути. Але, газди, де міні переломаному до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кости дрихлаві, шо заки їх рано зведеш докупи, то десіть раз йойкнеш!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може як нам дорогу покажете, тай усі за вами підемо.

За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ца земля негодна кілько народа здержіти тай кількі біді вітримати. Мужик негоден і вона негодна, обоє вже негодні. І саранчі нема і пшениці нема. А податки накипают: шо-с платив лева, то тепер петь, шо-с ів солонину, то тепер барабулю. Ой з'золили нас, так нас ймили в руки, шо з тих рук ніхто нас не годен вірвати, хіба лиш тікати. Але коліс на ці землі буде покаяніє, бо нарід поріже си! Не маєте ви за чим банувати!..

— Дьікую вам за це слово, але его не приймаю. Певне, шо нарід поріже си. А тож Бог не гніває си на таких, шо землю на гиндель пускают? Тепер нікому не треба землі, лиш викслів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаермани, шо за землев не згоріли. А дивіт но си на ту стару скрипку, та пускати її на гиндель?! Таже то дуплава верба, кини палцем, цай маком сьіде! Та гадаете, шо вона зайде на місце? От, переверне си дес у окіп тай пси розтьигнут, а нас поженут далі і подивити си не дадут! Відки таким дітем має Бог благословити? Стара, а суди-ж!

Прийшла Іваниха старенька і сухонька.

— Катерино, шо ти собі, небого, у свої голові гадаеш? Де тьи покладу в могилу? Ци риба тьи має з'зісти? Та тут порьідні ребі нема шо на один зуб узьити. Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

— Лиш шкіра та кости. Куду цему, газди, йти з печи? Була-с порьідна газдиня, тьижко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібралас си. Аді, видиш де твоя дорога тай твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємо си на старість як лист по поли. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпроцити си. Так, як слюб-сми перед ними брали, та так хочу перед ними віпроцити си з тобов на смерть. Може тебе так кинут у море, шо я не буду видіти, а може мене кинут, шо ти не меш видіти, та прости ми, стара, шо-м ти нераз догорив, шо-м може тьи коли скривдив, прости мині і перший раз і другий раз і третий раз.

Цілювалися. Стара впала Іванови на руки, а він казав:

— А то тьи, небого, в далеку могилу везу...

Але сих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач як вітер, що зпоміж острих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV.

— А тепер ступай собі, стара, межі газдині та пильнуй, аби кожду своє дійшло та напий си раз, абим тьи на віку видів пену.

— А вас, газди, я ще маю на два ґатунки просити. Дес може сини пустьї в село на пошту, шо нас із старов уже нема. Та бим просив вас, абисте за нас наймили служебку тай абисте си так як сегодне зійшли на обідець та віказали очинаш за нас. Може Пан Бог менше гріха припише. Я гроші лишу Яковови, бо він молодий тай слухний чоловік та не сховає дідів ґрейцір.

— Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйте си тай не смійте си з діда. Мині самому гей устид вам це казати, але здає ми си, шо бим гріх мав, якбим цього вам не сказав. Ви знаєте, шо я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м го віз і гірко-м го на верх вісажував, алем поклав. Такий тьижкий, шо горб го не скине, мусит го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-ем кілька памнїтки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

— Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічів-ем. Кобим міг, тай бим го в пазуху сховав, тай взьив з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очи замиготіли великим жалем, а лице задрожало, як чорна рілля під сонцем дροжить.

— Оцеї ночи лежу в стодолі та думаю, та думаю: Господи милосерний, ба шом так гльїбоко зогрішив, шо женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб тай роб тай роб! Нераз, як днинка кінчила си, а я впаду на ниву тай ревню молю си до Бога:

Господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хіба бих не міг ні руков, ні ногов кинути...

— Потім мене такий туск напав, шо-м чиколонки гриз і чупер собі микав, качьив-ем си по соломі як худобина. Тай нечисте цукнуло си до мене! Не знаю і як і коли вчинив-ем си під грушков з воловодом. За малу филю був бим си затьиг. Але Господь милосерний знає, шо робит. Нагадав-ем собі за свій хрест тай мене гет відійшло. Ий, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько тай якос ми лекше стало.

— Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не виходит ми з голови. Таки го вижу тай вижу, тай умирати буду тай буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав тай на нім забув-ем, силум мав тай на нім лишив-ем.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі.

— Та я вас просю, газди, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий най вібіжит та най покропит хрест свіченув водицев, бо знаєте, шо ксьондз на гору не піде. Просю я вас за це дуже грешно, аби-сте мині мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім світі просити, лиш зробіт дідови его волю.

Як коли би хотів рядом простелитися, як коли би добрими, сивими очима хотів на віки закопати в серцях гостей свою просьбу.

— Іване, куме, а лишіт же ви туск на боці, гет его відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз на завше. Були-сте порьидний чоловік, не лізли-сте натарапом на нікого, нікому-сте не переорали, ані не пересіяли, чужого зеренця-сте не порунтали. Ой, ні! Мут вас люде нагадувати тай хреста вашого на світу неділю не минут.

Отак Михайло розводив Івана.

V.

— Вже-м вам, панове газди, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю

гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидит, той буде також.

Почалася п'ятика, та п'ятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжі, що заступила ціле подвір'я.

— Мой, маєте так танцювати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишило си!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусіли сказати, хоч би на вітер.

— Як-єм го віпуцував, то був віпуцований, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як масло сніг помастив. Коні були в мене в ордунку, цісар міг сідати! Але-м гроший мав, ой мав, мав!

— Кобим учинив си серед такої пустині — лиш я та Бог аби був! Абим ходив як дика звір, лиш кобих не видів ні тих жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогда би називало си, шо-м пан! А ца земля най западає си, най си і зараз западе, то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрягали, а нам уже кусня хліба не дають прожерти... Е, коби то так по мому...

— Ще не находив си такий секвертант, аби шо з него стьиг за податок, ой, ні! Був чьих, був німець, був поляк г , пробацьийте, взьили. Але як настав мадзур, тай найшов кожушину аж під вишнев. Кажу вам, мадзур біда, очи печи тай гріху за него нема...

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найріжніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір і зойки і в жалісну веселість скрипки врізувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його нераз чути на весіллях, як старі хлопи доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерлій землі, а воно раз-нараз зупиняється на кожному ярочку і дрожить подертими берегами, як перед смертю.

Іван тай Михайло отак співали за молодії літа, що їх на

кедровім мості здогнали, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахиливалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цілювалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: „Ой, Іванку, брате!“ „Ой, Михайле, приятелю!“

VI.

— Дьидю, чуєте, то вже чьис виходити до колії, а ви розспівали си як за добро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад тай поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав ізза стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, машір — инц, цвай, драй! Ходи, уберемо си по панцки тай підемо панувати.

Вийшли обоє.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Якби хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, якби горе людське дунайську загату розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось із гори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки і шалено термосив ним і верещав як стеклий.

— Мой, як-єс газда, то фурни тото катране з себе, бо тьи віполичкую як к !

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець.

— Польки міні грай, по панцки, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, якби не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обоїх із хати.

На подвір'ю Іван танцював дальше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Ото-сми тьи виходила, ото-сми тьи вігризла оцими ногами!
І все рукою показувала в повітря, як глибоко вона той по-
ріг виходила.

VII.

Плоти попри дороги тріщали і падали — всі люди випро-
ваджували Івана. Він ішов зі старою, згорблений, в цайговім, сивім
одінню і що-хвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав
на горбі, то він трохи прочунав і показував старій хрест:

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є відбито і твоє намено.
Не бі си, є і моє і твоє...

СУД

I.

Ковалюк підняв орчик догори тай казав музикам:
— Грайте до порядку, як має бути, бо це весіле буде славне
на всю Україну і в Коломиї і в Станиславі...

— Оцес вже не потребує весіля, але ще є два такі, шо маюг
гуляти.

Він показував на Федька Продана, що лежав із розбитою
головою на снігу. Коло нього сиділа його жінка, тримала новий
капелюх у руках і питала:

— Та шо кажеш робити, шо до дітий переказуеш?

І ще щось до нього говорила, ніби на тамтой світ перека-
зувала.

А Дмитро Золотий ходив поперед ворота з куснем грубої
розвори та казав до громади людей на вулиці:

— Ніюдин най не вагає си поступити отут, бо зараз від цеї
розвори усне — це вам кажу!

— Кого бют?

— Богачів.

— А хто бє?

— Весіле.

— А Федька вже вбили?

— Він вже на тамтім боці.

— То его смерть, а чій кременал?

Дзвін на селі почав голосити тривогу.

— Зараз громада збіжит си тай не даст.

— Даст, даст, буде отут чипіти так, як ви — відповів
Золотий.

Коло хорімних дверей чинилася нова баталія. Михайло Пе-

ченюк заперся ногами і руками в одвірки і ані Петрик Синиця, ані два Золоті: Іван та Каленик не могли його витягнути надвір.

— Ви, голодники голодні, та я дужий та я шо дня мнесо їм, а ви бевку незабілену!

— Меш тепер сиру землю гризти.

З сіней бухав плач жінок, як червона луна.

— Не кажи їм так, Михайле, не кажи, не кажи, але проси їх дуже — казала жінка.

— Говори, дурна бабо, тут нема просьби, тут смерть.

Та як вони так правдалися, а Петрик Синиця ймив у зуби Михайлів палець і витягнув в одній хвилі надвір.

— Ого, вже Михайлови амінь!

— Михайлихо, сідайте на голову, голова ґрунт...

— Ти радиш, ех, як ті порадю оцим буком.

— Кров з него садит, як з пацюка, а така червона, здорова кров...

— Мой, аді, хрестит си, бют, не дают оченаш віговорити.

— Вже по нім, Михайлиха дає свічку, але незасвічену.

— Та шо, шо дужий — вже глина тай кінець!

— А жінка ніц не плаче, змогла си дуже.

З хорім вибігла купа жінок і Касіян поміж ними. Золоті і Синиця кинулися за ними.

— Та не віховаєш си, богачю, у підтичках жіночих!

Жінки громадно облягли Касіяна.

— Не дайте мене, не дайте!

— Касіянко боїт си, а его найліпше траба обріхтувати! Він межі богачами найгірше в'їдний.

— Боїт си, не то шо Михайло, цес не бояв си.

— Ади, жінки біда, ади як плюють на Золотих.

— Ймили Петрика тай всі лягли на него.

— Не дадут таки...

— А ви чоґо відти мішаєти си? Ви вмієте жінок добре бити тай жидів за пейси торгати, а як прийде на правду, то стоїте подалеки тай скавулите як щенюки.

Це вповіла публиці одна з тих жінок, що Касіяна боронила.

— А ви, віте, чоґу не йдете порєдок робити, аді, баби робе за вас порєдок?

— Які ви мудрі: йди, віте, тай здихай, шо лайдаки межі собов змовили си бити богачів!

Зробилася цілком днина. Хати на білім сніґу стояли як громади чорних великих птахів. Ліс найспокійніше шептав. Дзвін іще голосив тривоґу.

З громади жінок вийшла Іваниха Золота, ймила окервавленого чоловіка за рукав тай так казала:

— Чоловіче, та подиви си на людий та на село та на ліс та спамнетай си! Та шос наробив, та люде не худоба?

За нею вийшла і Каленикова жінка.

— Ти йди, небоже, до кременалу від разу, до хати не приходи, бо я з дітьми гет піду. Не приходи таки.

Музики перестали грати, а Ковалюк стояв із орчиком і не знав, шо з ним робити. Сонце виказало пів золотого ока.

Три Золоті покидали буки та сапи і пішли в ліс. Ковалюк зачав плакати, а Петрик Синиця подався до хати та на порозі впав і почав піну з рота точити. Товпа рушилася і почала здоймати побитих.

II.

В хаті Онуфрія Мельника мало судити село убійників. Всі баґачі не мали права приходити на суд — судили самі бідні. Онуфрій уложив суд і прокуратора і оборонця. Сам сидів за столом тай так казав:

— Село строєне, люде одні одних боє си, в церкві шо неділі лиш мова за бідних. По селі увихають си шандарі, дзвінки дзвоне, шо комісії привозє. Розкидають гроби, ріжут, порє, а нам бідним, нема нівідки ані ради, ані доброго слова. То ми самі судім їх, а як учуємо, шо вони завинили, то будемо їх карати.

Так говорив Онуфрій до всіх бідних. Вони зібралися майже всі з села. Заступили хату, піч, постіль, сіни і подвіря.

— А якби віт приходив та хотів розгонити, то ви не пустіт, а якби пхав си, то дайте кілька полишників, най тікає. А тепер розкажіт нам, пані прокуратор, акт оскаржений.

З лави піднісся Яків Дідик тай зачав.

— Іван Зуб, бідний чоловік, бо знаєте робив свої доньці весіле. Знаєте, яке бідного, усе він рад, як до него прийде богач, бо як прийде богач, то образи ясніщі стають, бо є кому під ними сидати. То зійшли си самі бідні, але упросив собі Зуб ще трьох богачів: Федька Мелникового, Михайла Печенюка та Касіяна Кропивку. А дай Боже здорове, а жийте здорові, а декую вам, шосте уступили до хати, міні весіле буде веселіще. Каже так Зуб та припадає, а бідні сараки, що постулювали си в пороги тай слухають. А проши, а будьте ласкаві, а доцьгніт-ко, а покушійте. А все до богачів. А богачі, моспане, все пють, а все бідних далі д' постели вісувають. А Зуб забув за гості, лиш коло богачів ходит. Це перший пункт. Але Петрик Синиця каже:

— Ти Зубе, ти, старий, відай забув, шо в тебе є ще другі гості, не лиш ці три.

А Зуб вже горівчиний був тай каже:

— Синичко, ти міні не давай ред і мої хаті. Як я хочу, так буде.

— Ой не буде так, я прішов на весіле як другий, я приніс такі дари як другий, то я маю мати таку честь як другий.

Каже Синиця оце, а бідні понащирювали вуха та таке їм це слово миле, як мід солодкий. Тай на цім тимчасом стало. Зачели відавати обід. Перед богачами все солонина та мнесо, а начінки лиш трошки, а перед бідними все лиш начінка, а мнеса крішка. Фукають бідні, їде або не їде. А богачі аж лікті собі позамашували.

Але взев Іван Золотий сперед богачів склянку з горівков тай каже:

— Пиймо, братя, хоть горівки, як їсти не дают.

— Мой, Золотий, а перед тобов же шо стоїт, не дар божий? — каже Зуб.

— Але чьо перед богачами кілько дару божого, а перед нами лиш крішка?

А богачі лиш червоніют, лиш позирают, але мовче.

Відійшла вечеря, зачали музики грати. Гуляют. Але взев Печенюк Касіяничу в данец. Та все данцує та розтручує. Не вітерпів

уже Петрик тай лус в лице Михайла, а Михайло ні дві, ні три тай Петрика.

— Гов! Перестаньте грати — кричит Зуб.

А Касіяно каже Зубови:

— Знаєте шо, Зубе, нате вам петьдесеть левів гезди, платю вам все весіле, але ви гет віметіт це сміте з хати. Це другий пункт.

Прийшло до такого, шо аж мусіло чіес жите йти на смерть. Ех, господи, як Калинюк Золотий не хомне Касіянка у писок, аж повна миска нацюркотіла. А Михайло Каленика як уфатив за шкіру на потилици тай вірвав у пушках, лиш лишило си голе мнесо.

— Мой, богачі, або зараз віци забирайти си, або буде з вас саме фалате! Кобиж були послухали. Тай зачала си баталія. Вси шо май боязливі, повтікали, лиш лишили си три богачі та пять бідних та жінки. Жінки лишили си всі, бо вони знають, шо їх ніхто не бе у бійці. То вперед вівели Федика Мельника. Вівів его Ковалюк і Петрик і Іван. І Ковалюк лиш раз свиснув по голові орчиком тай череп хрус на місци, а Федько уснув на місци як куря.

А Печенюка Михайла вже не так було лехко. Хлоп дужий як медвідь, бо знаєте, а не боїзливий. З ним валували си зо три години по хаті: їх штири, а він один. Правда помагали і жінки, але шо баби годні. Звалили го в хаті — розкидав з себе штири хлопип як галушки, звалили в хоробах — знов не дав си. Приволікли до дверей тай ймив си одвірків. Але Петрик Синиця уфатив его палец у зуби тай віпровадив, а як віпровадили тай убили колами. Убив Петрик тай Каленик тай Іван. Хотіли ще Касіяна вбити, але одно, шо дуже просив жінок та вони тримали его під сорочками, а друге, шо зробив си день тай люди зпамнетали си.

То вбили: Іван Каленик та Дмитро Золотий та Петрик Синиця та Никифір Ковалюк.

— Оце прокуратор сказав оскаржене, а тепер будемо слухати винуванців, — сказав Онуфрій.

— Іван Золотий.

— Гір.

— Ти винен, шос убив Михайла тай Федька Мельника?

- Ні, не винен.
- А хтож винен?
- Та ми не винні, але богачі.
- Як богачі?
- А так винні, що нас хотіли вігнати з весіля.
- Хотіли, але ви не дали си, а їх вигналисте на той світ.
- Або що мене маєте питати?
- Іванку, руй гадино, не підтикай під ніс, бо зараз дістанеш.

Кажі, чим убив-єс?

Тут Онуфрієви почала помагати публіка.

— Ти Золотий, кажи все по правді, бо зараз дістанеш буки
— казали з сіней газди.

— Я, бігме лиш раз ударив!

— Чим?

— Сапов.

— По чім?

— По плечах.

— Ну, а Каленик?

— Я не знаю.

— Як не знаєш, то сідай.

— Каленик Золотий!

— Я сам.

— Ти вбив Міхайла?

— Єго вбило єго богацтво.

— Лиш не змудра, Каленику.

— Яке змудра, пеній-єм був, весіле було, музики грали,
а богачі хотіли нас вігнати, то ми хотіли набити.

— Добре набили, але хто вбив?

— Я не тямлю.

— Памнеть коротка якас.

— Чим бив-єс?

— Чим мав.

Онуфрій нічого вже не казав, лиш махнув рукою на парубків.

Ці ймили Каленика в руки.

— Дайте му петнаціть буків тай буде говорити. І пішли дальші зізнання. Публіка хотіла конче карати та Онуфрій не

дозволяв і випитував дальших оскаржених. Та серед того як оскаржені не хотіли зізнавати перед Онуфрієм, всі що стояли в сінях, почали кричати: „Вони вбили, найже відпокутуют“.

І витягали одного за другим і подавали в дальші руки. А ті, руки, багато їх, хапали їх, мстилися і ревли по селі, а за собою лишали страшний зойк жінок і конаючі хвилі помсти.

В. СТЕФАНИК

ДОРОГА

ДЕРЕВОРИТАМИ
М. БУТОВИЧА

— Я йду, йду, мамо.

— Не йди, не йди, сину...

Пішов, бо стелилася перед його очима ясна і далека.

Кожні ворота минав, усі білі вікна.

Любив свою дорогу, не сходив з неї ніколи.

У днину вона була безконечна, як промінь сонця, а вночі над нею всі звізди ночували.

Земля цвила і квітами своїми сміялася до нього. Він їх рвав і затикав у свій буйний волос.

Кожна квітка кидала йому одну перлу під ноги.

Очі його веселі, а чоло ясне, як керничка при пільній дорозі.

Аж людей спіткав.

Вбиті по коліна в землю вони у безтямній многости падали і здоймалися.

Чорними долонями стручували піт з чола і великими руками ловилися землі.

Втома валила їх, вони душили за собою свої діти і ревіли з болю.

Здоймалися і падали.

А ніч клала їх у сон, як каменів одного коло одного.

Страшними лицьями обернені до неба, як морем голов проти моря звізд.

Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер втік за гори.

Він читав ті лиця і велику пісню бою на них.

З їх губів злизав слова, з чолів вичитав мисли, а з серць

виссав почування. А як сонце родилося в крові і цілувало поміж довгі вії їх очі, то в його серці породилася пісня.

Розспівалася в його душі як буря, розколисалася як мамине слово.

І став сильний і гордий. Вітер нагнув д' нему всі квіти.
Ступав своєю дорогою даліше.

Вона як полотно під ним угиналася.
Минав усі ворота, білі вікна помикали.

І знов людей побачив.

Стояли лавою. Перед ними колосисте море золота, поза ними діти в холоді снопів.

Огонь їх пражив, залізо плакало в їх руках.

Полинялі пустарі небесні бездушно звисали над ними.

Всі в білих сорочках, як на великдень.

Але снопи пропадали знад дітей і вогонь вжерався в їх білі голови.

Вони вгризалися знов у жовті лани.

Читав їх розпуку й їх безсилу.

По їх чолах копалися рови один коло одного. Губи їх засихали і біліли. Серця заходили жовцю.

І пісня його душі згіркла, як зігніла пшениця.

Очі його помутніли, а чоло його подобало на скаламучену керничку при дорозі.

Сила його і гордість впала на тверду дорогу.

Строївся.

Пішов своєю дорогою як птах, що своїх крил на собі не чує.

На свіжій ріллі під веселою дугою стояла його любов. Земля радувалася її білими слідами.

Як безсильна дитина протягнув до неї руки.

— Ходи!

— Не можу, бо ти отрута!

Захитався, а як прожер свій засуд, то поклав на чорну ріллю

окрушки своєї пісні і поволікся даліше. Йшов як тінь спорохнявілого дуба перед заходом сонця.

Дорога темна як сліпому, молоденькому каліці.

Одного дня спотикнувся на гріб своєї мами.

Заридав сухими очима і впав.

Зарив чоло у могилу і просив маму, аби його назвала так, як він був ще дитиною.

Одно маленьке слово аби сказала!

Довго просив.

Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз.

Здрігнувся, поцілував могилу в маленьку яблінку і поплівся безіменний і самотний.

— Боже, ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен вже йти!

І скавав з могили на могилу, як осінне перекотиполе.

Аж як перейшов сто гробів, то сотий перший його був.

Припав до нього, як давно до маминої пазухи.

Як глуха осінь настала, як з ліса все листя опало, як чорні ворони поле вкрили, та тоді до старого Леся прийшла смерть.

Умирати би кожному, смерть не страшна, але довга лежа — ото мука. І Лесь мучився. Серед своєї муки він то западався в якийсь другий світ, то виривався з нього. А той другий світ був болючо дивний. І нічим Лесь не міг спертися тому світові, лише одними очима. І тому він ними, блискучими, змученими, так ловився маленького каганця. Вязався очима, держався його і все мав страх, що повіки запруться, а він стрімголов у невидінний світ звалиться.

Перед ним на землі сині і доньки покотом поснули, не могли стільки ночей не спати. Він держався каганця всією моцею і не давався смерті. Повіки великим тягарем зайшли понад очі.

Він видить на подвір'ю багато малих дівчат, кожна в руці жмінку квіток тримає. Всі глядять ід могилі, смерті виглядають. Потім всі очі повертають на нього. Хмара очей, синіх, і сивих, і чорних. Та хмара пливе до його чола, гладить його і простужує...

Протер очі, ймив жилу на шиї між пальці, бо голову з пліч скидала, і погадав:

„Аді, це ангели перед смертев показуют си“.

А як він так гадав, то каганець утік зперед очей.

Поле рівне, далеке, під сонцем спечене. Воно води просить, дрожить і всіляке зілля до себе клонить, аби з нього води напитися. Він оре на ниві і руками чепіг не може вдержати, бо палить його спрагнота у горлі. І волів палить, бо ротами вогуку землю

риють. Руки від чепіг відпадають, він падає на ниву, а вона його на вуголь спалює...

Каганець випровадив його з того світа.

— І не раз тай не два я на поли без води погибав, у Бога все записано!

І знов запався.

По кінець стола сидить його небіжка мама тай пісню співає. Потихо та сумно голос по хаті стелиться і до нього доходить. То та співанка, що мама йому маленькому співала. І він плаче, болить його серце і долонями сльози ловить. А мама співає просто в його душі та всі муки там з тим співом ридають. Мама йде до дверей, за нею і спів іде, і муки з душі.

Тай знов каганець показався.

— Мама із того світа має прийти тай над своєв дитинов має заплакати. Таке Бог право їм надав.

Ноги пукали від студени, він хотів на них кожушанку накинути тай серед того очі йому згасли.

Горлаті дзвони над ним дзвонять, крисами голови доторкають. Голова йому розскакується, зуби з рота вилітають. Дзвоніві серця відриваються від них і падають йому на голову і ранять...

Роззявив очі страшні і безпритомні.

— Я помінив купити дзвін, аби по селу вогонь вістив, але роки були ціпко тісні тай я все не вітекав. Прости міні, Господи милосерний.

І наново скотився у пропасть.

Згори, з височенної високости снопи ячмінні карбутом на нього падають. Падають і закидають його. Остина лізе в рот, у горло. Палить червоними іглами і вся коло серця сходиться і пече пекольним огнем і ріже в саміське серце...

Розвів очі вже мертві й безсвітні.

— Мартинови не давали заробленого ячменю і той ячмінь міні смерть робит.

Хотів крикнути на діти, аби Мартинові ячмінь віддали, але крик крізь горло не міг продертися, лиш гарячою смолою по тілі розходився. Вивалив чорний язик, запхав пальці в рот, аби голос

з горла вивести. Але зуби клацнули і заціпилися і пальці затисли. Повіки впали з громом.

Вікна в хаті отворяються. До хати всотується біла плахта, всотується без кінця й міри. Ясно від неї, як від сонця. Плахта його уповиває як маленьку дитину, вперед ноги, потім руки, плечі. Туго. Йому легонько, легонько. Потім залізає в голову і скобоче в мозок, всотується в кожний сустав і мягонько вистелює. А накінець горло обсотує тугіше, все міцніше. Вітром довкола шиї облітає й обсотує, обсотує...

ДАВНИНА

Вони всі трое вже в могилі, вже давно над їх гробами вишні цвітуть і родять і хрести дубові в їх головах похилилися. Померли давно: дід Дмитро, баба Дмитриха і дяк Базьо.

Дід Дмитро поклав на ґрунт чотирьох синів. А як їх поклав, то лишився в старій хаті сам з бабою. Не лише з бабою, але з волами, з коровою і кількома морґами поля. То коло хати і коло волів ходив дід, у хаті поралася баба, а поле сіяли сини, а збирали бідні люди за сніп і за третину. Дід ходив коло волів, напоював, чесав, замітав стайню і подвіря і витинав коло плотів бодяки. Але найстарша його робота то була така: він вилізає на стаєнний стрих і перекидає там старі плуги, борони, драбинки, ярма; деревні отої немало призбиралося за п'ятдесятлітнє ґаздування. І все щось він з того стриху скидав на землю і волік перед хату на мураву. Оглядав, пробував і направляв. Це була його найлюбіша робота. Він відай нагадував собі давні літа коло тої роботи і тому так вона йому прийшла в смак. Як не чесав волів, то певно майстрував коло старого ярма або коло старого плуга.

Воли годував три роки. По трьох літах вигонив їх у місто на ярмарок. Брав за них чотири сотці, за двіста ринських купував другі, молоді воли, а дві сотки ховав у стару податкову книжку і замикав до скрині.

Збіжжа не молотив по кільканайцять років і подвіря його було закладене доокола стіжками. Найстарший стіжок був чорний, той під ним сивий, менший від цього сивавий, тогідний білий, а цьогорічний жовтий як віск.

Що-місяця він смотрив ті стіжки, чи миші їх не поїли, або чи не стухли. Витягав із кожного з них жменю стебелю і нюхав і дивився, чи волотка не зсічена. Як який треба було змолотити,

то кликав молотників і знов ховав гроші в податкову книжку і замикав на колодку.

До церкви ходив що другої неділі, бо перепускався зі старою; вона на першу Богородицю, він на другу, вона на Великдень, а він на Різдво. У свою неділю вилізав на хатний стрих і скидав відти до сіней великі чоботиська й маленькі. Великі були його парубоцькі, шлюбні, ще з молодих літ газдування; маленькі були його синів, як ще в нього росли хлопцями. З тими чобітьми він сідав на приспу і витирив їх шматиною від пороху і смарував дьогтем. Одні вбирав до церкви, а решту складав рядочком проти сонця, аби масть зайшла. А бабі наказував, аби вона не лише чесала воли, але аби давала позір на чоботи, бо десь пес може затягнути. В церкві бив поклони, давав на тацку запліснілі грейцарі і спочений виходив враз із людьми.

— Діду, ви забудете говорити — казали люди.

— Моя верства вімерла і на війнах погинула, я не маю з ким говорити.

Як вертався додому, то їв або хліб з часником, або солонину, як не було посту. Солонини в коморі стояло три бочки. В одній трилітня, жовта і м'яка як масло — це дідова бочка; в другій дволітня, пів жовта, пів біла — це бабина бочка; а в третій цьогорічна біла, як папір — це була діточка, бо діти лиш свіжу солонину любили. По обіді дід ішов дивитися до волів, потім викидав чоботи і чобітки на стрих і йшов під вишню спати. Отак дідові сотався день по дневі мирно і супокійно. Ніколи його зуби не боліли, ані ніяка слабкість не терла і через ціле життя не бачив він коло себе ворожки.

Баба Дмитриха то була вогонь, не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити, бо не могла без того ані їсти, ані спати. До старого вона навіть не приступала. Він мовчав заедно, а як стара хотіла лиш три слова з ним забалакати, то він покидав стару борону або снасть і утікав від неї.

— Оце то старе доробало гадає, що го цулувати буду.

І плювала та йшла до воріт або над став шукати жінок, ласих на розмову. А дід вертав до своєї роботи і бурмотів під носом:

— Видко діло, що вже постаріла си і лице як шкіра на старім чоботі і волосе як молоко, а язик не постарів си. Сто корців на днину перемолола би тай ще би дивила си, чи нема де других сто...

Бабі не дав Бог доньки. Вона все надіялася за молодих літ дівки і старала для неї віно. Доньки таки Бог не дав, а баба наткала та нашила стільки, що грядки під полотнами та коверцями вгиналися. Дід нераз аж говорив зі злости, кому вона стільки катраня нашиває та натикає?

— Іди, старий, іди, не говори міні, бо я твоє дранге, що черзаки на стриху переїли, кину в огонь. Лиш ти міні втеркай си до моїх грядок тай я зайду тай твої плуги і вози всі у піч!

Дід скулювався як воробець і тікав від баби, бо деж він годен з бабою на край вийти! А баба сідала собі на лаву проти грядок і говорила сама до себе:

— У кожді перекладині є всего однако, там і там і там. Кожда невістка най собі озме хоть цу, хоть ту, бо каждая однака. А пета перекладина на церкву за старого і за мене, цеї не руш міні жадна, бо бих руки обтела!

В неділю пополудне приходили до баби всі невістки з унуками. Такі чорнобриві як гвоздики, такі червоні як калина. Баба садила їх за стіл, давала цьогорічної солонини і балакала з ними і кудкудакала як квочка між курятами.

— Як умру, то каждая собі забере одну перекладину з грядок, бо каждая однака, бо ви в мене однакі, мої діти. Але якби дід аж по міні умер, то абисте жадна не важили си нитки взети. Він би так забанував, що би зараз умер. Тай чоловікам накажуть, аби вони ему із поду найменшої крішки не брали, бо він то так любить, що без того днини не годен бути. Вони би его зарізали. Най пан Бог сохранив! А як я вмру, то маєте всі штири надомною голосити чудними голосами, красними словами! Тай дід як умре, тай ему маєте голосити ще краснішими голосами, ще чуднішими словами. Він вам лишит гроший, що мете грати си в них...

Баба плакала, а невістки собі плакали, потім баба кожну цілувала і вела до другої хати показувати коверці. На подвір'ї

грався з дідом унуки; кожний мав від баби булку або яблуко і пильно дивився на яворовий, старий ярем. Дід показував їм на ярмі різьблені плуги, воли, погоничі і казав, що вони також незабавки будуть іти в поле орати.

Як сонце заходило, то невістки з унуками йшли додому, а баба їх виводила за ворота і там ще довго з ними говорила.

А третій між ними дяк Базьо. Він не був їм ані сват, ані брат, лише сидів з ними через город. Баба Дмитриха все носила йому обідати і вечеряти, бо він був самотній і старий. Та відай ніколи не їв він бабиного обіду, бо все був п'яний.

— Базю, чого ви стільки тої горівки пете? Таже вона у вас колись запалит си!

— Бабко Митришко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові як заяці бігають! Кожний стих, кожда титла пресе, аби її співати або читати, а мені голова розскакуєся. Всі зберуться як хмара малих дітей і хочуть в одні вузькі двері прохатися і дати себе чути. А моя голова, от яка маленька, ще й обстрижена, та де їх подіти? Добре, що ви свої діти порозкладали по городах, а мої всі на купі. Та мушу я їх горівкою напоїти, аби вони попилися тай міні дали трошки супокою!

Баба журливо похитувала головою.

— Ото, яка наука страшна, то не ціпом махати!

І давала Базеві знов грошей на горівку. Зате він неодної неділі приходив до бабиної хати і читав смішні книжечки. Сини і невістки помиралі зо сміху від Луця Заливайка та від індики, що лише стільки має розуму, що в хвості.

А одного разу Базьо прочитав їм таку страшну книжку, що баба і невістки розплакалися зі страху, а сини геть посоловіли.

„Земля не дасть плодів своїх, на скоти ваші пошлю заразу і погинуть вам, а люди ваші потоплю. Дощі не упадуть на землю, а земля будет як камінь і не видасть плода із себе“...

Базьо і сам побачив, що трохи перебрав мірку і найшов у тій книжці такі слова:

„Кто сей лист при собі має або часто читає або з прилижностею слухає або переписує, той сподобиться ласці божой...“

В котрім домі той лист находиться, там ані вогонь, ані вода, ані гром, ані ніякая злая річ зашкодити не може“...

Це трохи додало духу і Базеві і бабі і невісткам. Вони зараз дали дякові гроші, аби їм ту книжку купив. За бабою і невістками подалися всі жінки з села і подавали дякові гроші, аби і їх хати були заасекуровані від огню та грому. Дяк книжки накупив, ще й нову бунду собі справив за одним заходом і нову порцелянову люльку. Потім щонеділі читав ту книжку все в іншій газдині і брав за то дві шустці на горівку і колач, аби мав чим закусити.

Вже небагато йому хибувало, аби всі хати обчитати, бо лишилося лише кілька бідних хаток під лісом, як Базьо заслаб. Кинуло його в дрощі, потім у гарячку, потім, оповідають люди, що з рота вийшов маленький, синій вогник і Базьо Богові віддав свою душу. Відай горівка в нім запалилася. Досить того, що всі жінки за ним плакали і голосили як за братом рідним.

Баба Дмитриха не довго банувала, бо сама восени пішла за дяком у ту далеку дорогу. Дід Дмитро таки не попасав довго без баби, бо й собі на весну помандрував на могилу.

Люди за них давно забули, бо то вже не нині, як вони померли. Лише читальники нероз'їм згадують, як зговоряться за початок читальні.

— То сам початок читальні заходить ще від старого діда Митра і від баби Митрихи і дяка Базя. В їх хаті почав дяк перший раз читати книжечки. Ще й тепер дес попід сволоками заткнені „Божі листи“ та „Луці Заливайки“, але тепер ніхто вже їх не читає, минули си...

— Ой, минули си.

— І тота трояка солонина минула си.

— Ого, конем не здогониш!

То будуть старі, бідні вдови або їх внуки або старі діди, що коло своїх дітей туляться і чують щодня, який вони тягар у хаті, або то будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули і десь у великім місті за них забули. Вони будуть іти чередою в поле, минатимуть хрести, що тепер їх ніяка зелень не закриває, лишатимуть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги і будуть розходитися по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колосся, а старі тамтогорічних ковіньок.

І дід Михайло буде йти зі своїми внуками, з двома хлопчиками і з Оксаною, найстаршою між ними. Хлопці будуть як лошачки то перебігати діда, то лишатися далеко позаду, а Оксана буде все йти разом. Дід буде нести дрантиву, чорну верітку на плечах і буде покашлювати, Оксана буде мати в руці хліб для хлопців і для себе. То буде саме полудне, а дід буде все казати Оксані :

— Це сонце, синку, вже з морозом.

Будуть вони іти, іти і зіпруться на одній ниві. Дід стане коло межі, Оксана піде серединою ниви, а хлопці почнуть шукати дуч по полю, керничок ясних і батіжків та ножиків, загублених пастухами.

Оксана здоймає кожний колосок, що надібле і буде всі складати в ліву руку, а як жмит згрубіє, то вона його буде складати понад ярк, аби потім легко найти. Вишукувати буде долини, рови, бо там найбільше колосся. Сто разів на мінуту буде схилятися і буде виглядати як найпильніша робітниця. Згодом зачнуть їй поперед очі бігати жовті або сині плями, або одна половина ниви буде така, як має бути, а друга половина буде вся зелена. Вона пристане, затулить долонею очі і буде хвилинку

стояти, потім нагло візьме зперед очей руки і вся полуда пропадає. Або вона заспіває співанку, заспіває її собі лише потихоньки з великим стидом і з ясною радістю, що вона вже може співати. Класти буде ноту до ноти і слово до слова з дрожачою непевністю, як мала дитина, що вчиться перший раз ходити і кладе білі ноги з радістю по землі. А що колос здойме, то співанку свою урве і наново її зачне з новим дрожанням тоненького голосу; як ото павутиння, що трясеться на стернях. А як прийде до краю, то сяде собі на пільній доріжці і підпре голову таким дуже маленьким кулачком, як головка бодяка, що буде над нею шуміти тихеньке пророцтво її цілого життя...

Зате дід не буде сідати, але зігнеться дугою і почне кашлати.

— І не знати, що то там не дає дихнути? Аби розрізав груди та аби ту запеклу кров відти викинув то може би ще прожив трохи...

І буде далі витягати ковінки і буде кашлати і сідати. А попри роботу будуть налітати на нього думки і за осінь і за зиму і за весну. Десь в голові заройться таке, що він забуде за ковінки і за кашель.

— Як є чим пропалити в зимі, то менше їсти хоче си. Рано собі встань, відмети сніг від порога, набери з шіпки ковінчок, насип під піч тай зараз на хаті веселійше. Катерина зварит кулешу, діти повстають тай вже є для них гореча ложка борщу тай тепла ніч тай тобі, діду, межи ними тепло. А як не мож ліпше, то й так добре. Ковінка як суха, то вона дуже добра...

І він буде випорпувати далі з охотою і з більшою силою. Але гадка гадку буде здоганяти і він їх не віджене.

— Кобим не вмер ще доти, доки хлопці підростут, то мала би щисте, бо я би того усе межи люди розтрутив, аби робило само на себе, а дурна жінка — що вона знає? — лише плакати! Я би того справив на дорогу ліпше від неї...

Тепер він закличе на хлопці. Вони прибігнуть до нього з видобаним гарбузом.

— Мой-ня, а ви чому Оксані не помагаєте, а їсти хочете? Ідіт трошки коло неї, грайте си, бо єї скушно.

Хлопці підуть до Оксани, а дід буде далі сотати свої думи.

— Хлопці здорові, рослі, аби лиш дочикати си! Менший то штудерний, такий як старий. У зимі то допоминає си чобіт, бо каже, що на печи ему не добре. Кілько сміху є з него, що якби вмер, тай бим осиротіли...

Він буде глядіти на сонце, чи низько спустилося і на ковінки, чи досить їх назбирав. Потім закличе Оксану, аби йшла помагати йому зносити ковінки і оббивати їх від глини. Вони знесуть їх в одну купу і зачнуть оббивати бучками. Стовп куряви підойметься над ними, дід буде кашлати, Оксана буде прижмурювати очі, а хлопці будуть їсти хліб. У цей час буде сонце над заходом. З дооколичних сіл припливуть на ниви звуки дзвонів і будуть стелитися разом з росою по стернях, по дорогах заблеють вівці і загукають пастухи, по полю будуть орачі викидати плуги з борозен і ладитися до дому. По долинах здойметься сива мряка, ворони будуть тягнути до садів у село і пси будуть тікати додому, бо вже не зможуть ловити перепелиць по полю.

Дід Михайло буде хреститися і збивати порох із сорочки і дуже кашлати. Потім напакує повну верітку ковінчок, внуки йому допоможуть її завдати на плечі і зйдуть на дорогу. Оксана буде нести свої сніпки колосся, а хлопці ховатимуть ті ковінки, що впали з верітки у пазуху. Заки дійдуть до дому, та пазухи їм mocno повіддуваються, а черева їх стануть чорніські від пороху.

В селі вони всі подибаються і бідні вдови і їх унуки і діди і молоді жінки, що їх чоловіки покинули — всі з ковінками і зі сніпками колосся. Вони вістують, що осінь приходить.

Данило чекав коло білої брами, дивився в панський город, як злодій і не важився зайти.

— Ніби я знаю, ци суда можна йти, а як вібіжит та даст у писок, а я відки знаю, шо не даст?

То були біленькі, рівенькі стежки по панськім городі і він за них боявся бійки, бо лише ними він міг до двора дістатися. Покищо чекав коло брами.

Всі мужики, багато їх міліонів, уміють чекати довго і терпеливо. Як пан є в канцелярії, то вони чекають стоячи. Аби їх було не знати як багато, то не дадуть зі себе найменшого значка життя. Стоять тихонько, лиця їх поволеньки бовваніють, а вираз з лиця зсувається десь на плечі, під сорочку. В стоячім сні вони півпритомні і безмежно байдужні, а урядник посеред них подобає на чорну мушку, що в густий мід залізла. Крайньому тому, найближчому до урядницького стола, найгірше, бо він не може запасти в цілковитий сон. Він що-хвилі розтягає очі аж під чупер і оглядається неспокійно. За ним пролуплюють очі і оглядаються сусіди і неспокій крайнього бушує аж до останнього, до того, що сперся до печі. Той крайній як вітер на ниві все неспокоїть усі колоски від дороги аж до суголовків.

Як пана нема в канцелярії, то вони сідають. Добро для них пів годинки спочивати, добро як хоч одна рука або одна нога відпочине. Злізаються на купу і присідають собі всякі частини тіла. Одні капелюхи тримають осторожно, аби не зімнялися. Як уже добре стиснуться, то починають до себе шепотом говорити.

— Якби так трохи покурив люльки?

— Лишіт гет.

— А тютюн маєте купований?

— В мене на городі росте.

— Не говоріт, бо ще хто почує та...

Тоді всі запихають руки в пазухи і засувають свої скрутки зпереду пазухи аж за плечі, бо ануж яка нужда пошукає! Шепти стихають, лиця деревіють, слина випливає з губів, а голови падають у долину. А як трапиться між ними який нетерплячий, то він так, як той крайній не даст всім спокійно на підлозі посидіти. Бо або рука йому затерпне, або якась біда його в сам хребет так ушпилить, що він не видержить і порушиться. За ним заворушаться сусіди і гармонія взаємного натиску пропадає. Починається уклад ніг і рук наново і знов якась біда його руйнує.

— Такі люди нетерплячі, що Господи! — скаже якийсь витревалый і зараз таки замкне очі.

Отак вони всі чекають та так чекав і Данило коло брами, хоч був сам один. На нього спадала сонність і байдужність, і думки його мішалися одна поза другу. Як він ішов до пана, то мав дуже ясный плян. Побачивши його, він мав скинути капелюх з голови і йти проти нього так, як бузьок по млаці ходить — обережно, поволеньки, аби панського камінчика не вразити. Як наблизиться вже дуже, то має витріщити очі на пана і дивитися так, аби пан собі погадав: „Де якийсь дуже бідний!“ Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні і трохи подасться назад. Спустить плечі в долину, шпурне капелюх поза себе на землю, обітре рукавом губи і стане говорити.

— Я прийшов до пана наймити си. Переднівок дуже прикрий, дітий маю чегверо, а на то лишень латка города. Наймати си мусю, а роботу кожду знаю, бо я заробний чоловік. Та просю божої ласки тай панської, абим си погодили та аби пан дали міні корец орнарії таки зараз, аби дати жінці межи діти, а до служби я можу зараз ставати.

Перше слово пана буде:

— Ти відай злодій?

— Я, пане, ще чужого стебла не порунтав.

— Чого брешеш, лайдаку, а тож подумана річ, аби мужик не крав?! Хіба ти не мужик?

— Я цалком простий мужик, але я чужого не люблю кивати.

— Тос певне піяк?
— Я з горівков собі не захожу, бо нема відки.
— Гавкаеш як пес, та ти би вмер без горівки!
— Без горівки не вмер би, а без хліба тай можна!
— Ти змудра мині відповідаєш, бо ти був у криминалі, та там тебе розуму навчили.

— А най мене Бог боронит! Я половину віка свого збув, а ще моя нога в арешті не була.

— А на щож ти стілько дітий натеребив?

— То Бог, пані, дає діти.

— То піп тебе такого навчив?

— Я з попом собі не захожу, бо то гроші коштує, я й до церкви не хожу, бо не маю в чім.

— То ти радикал тай не даєш попови з себе шкіру здирати?

— Я аби хотів що попови дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не зідре, бо не має що здерти. Ми таки не сходимо си...

Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з болотом змішати, що мусить посміятися, аж потім прийме його на службу. Йшов певний себе, аж коло брами приперся. То був двір на другім селі і він не знав, куди заходити до нього. А двір до того стояв на полі і не було кого спитатися. І Данило чекав. Його ясний плян затемнювався, він чухався в потилицю і несміливо заглядав у город.

— Вони тими стежками ходє собі на spacerок, бо, аді, як усипали піском.

Його очі блукали довго, аж спинилися на павуні, що блискотів перед двором.

— З оцего фоста мав би якис грейцір, аби так забіг та обома руками замотав си в него... Не знати, ци мнясо его добре їсти?

Він оглянувся по хатах.

— Цес має того поля доста тай робит коло хліба добре. Ба, де він тото все подіває?

Його думки розліталися на всі боки.

— Весна така красна, така красна, шо раз!

Чим далі, він нічого не спостерігав. Сидів як стовп і чув, що

буде спати. Аби не датися, він роздирав очі, потирав рукою лице і виглядав на нещасливого борця, що от-от здасться на ласку і неласку ворога. За часок звалився одним боком до берега і видко хотів так урядитися, аби ніби спати, а ніби чекати. Потім потягнувся цілий і замкнув очі. Не проспався ще одної цілої міноти, як щось йому шепнуло:

— Спи, спи під панцьков брамов та фірман так упереже ба-тогом, що кров сикне!

Він зірвався, перестрашився, оглянувся довкола себе і станув як підстрілений. Стояв секунду, махнув рукою і пішов від брами на лан. Заліз у траву і розложився до доброго сну. Привижався йому пан і його руки і білі стежки. Пан йому десь казав, аби поклав капелюх на голову, але він не хотів.

— Я, проши пана, бідний чоловік, я не можу покласти капелюха на голову, бо я бідний, такий бідний чоловік...

Солодкий сон нагонив ті привиди і він спав спокійно.

Сонце реготалося над ним, посилало до нього своє проміння, пестило його як мама рідна. Квіти цілували його по чорнім нечесанім волоссю, пільні коники його перескакували. А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його цеглястого тіла.

I.

Сільський богач Андрій Курочка сидів коло стола і обідав, — не обідав, а давився кожним куснем. Домашна челядь входила до хати, вносила заболочені цебри, сварилася, метушилася і виносила їх між худобу. Богацькі діти і слуги були брудні і марні. Вони двигали на собі необтесаний і тяжкий ярем мужицького богацтва, котре ніколи не дає ані спокою, ані радості ніякої. Сам богач найгірше томився у тім ярмі, найбільше проклинав свою долю і безнастанно підгоняв своїх дітей і наймитів.

Коло нього на лаві, під вікном, сидів його довголітній робітник, старий Федір.

— Я ніколи не маю такої щасливої години, аби я спокоем кусень хліба прожер. Бігаю та вганяю та лиш дес уздрите, а я впаду тай здохну! А міні-ж оца їда має йти в смак, як я знаю, що вони без мене в stodолі нічо не роблет? Лиш аби нажерти си та день трутити! Що вже чужим казати, як свої діти — тай вони не хоте робити! Я, бігме, не знаю, як цес нарід має на світі жити? Всьо піде на жебри.

І халасував, аж йому очі вилазили.

— А ви чого, Федоре, надходили?

— Ви не знаєте, які наші ходи? Зима йде, а я босіський, та дайте ми два леви на відробок.

— А ви-ж годні робити? Вже ваша робота скінчилася, Федоре.

— Най бим і не робив, лиш коби хто дав їсти задурно.

— Це не! Сегодни за дурно нема їсти, сегодни і за роботу не варт дати їсти, така та робота! А казавем вам: Найміт у мене дівку, були би-сте тепер мали свої гроші.

— Коли-ж бо не хотіла тай пішла до двора.

— Таже певне, хто не хоче робити, тай пхає си до двора, бо хоть їсти трішки, але мож валети си. Бідні люди такі настали, що лиш аби раз на день їв, але аби нічого не робив, тай тогди рай! Як робе, так мають, так їм Бог благословит. Сегодни би у ву-жевку скрутити си, аби шос мати... Та тих два леви я ще вам дам, що буду з вами робити, може якос відтрутите, але більше не приходіт і не бануйте, бо не дам. Самі видите, що ваша робота ні по чому.

— Та я, Андрію, мусю си коло людей тулити, а деж я си подію?!

— Дівайте си, де хочете, а межі газди ви вже нездатні. Шукайте собі служби у жида або в пана — там робота лекша.

— Ви мене файно радите! Як я силу коло вас лишив, аби я на старість ішов жидам воду носити?

— Задурно-сте міні не робили.

— От, бувайте здорові.

І Федір вийшов з хати.

— Ну, та ці жебраки всьо би забрали! Таке воно кашливе та заслинене, що ціпа в руках не годно удержети, тай ще воно кокошит си! Іди на зломану голову, гадає, що я гроші кую або краду!

Федір чалапав до своєї хати та не переставав шептати.

— А я-ж, Андрійку, де силу пустив? Ци я її проданцував, ци я її пропив? Таже вся вона сіла в тебе, на твоім подвірю. А я-ж Андрійку, де силу пустив?

В хаті скинув чоботи тай ляг на постіль. Лежав до самого вечора і без вечері заснув. Але ще кури не піяли, як він зірвався, гримнув клубами до дощок, знов ляг і знов зірвався. Через маленьке віконце гляділа на нього осіння ніч. Десь то і не ніч, але чорна жура, що голосила по вуглах хати і дивилася на нього сивавим, немилосерним оком. Воно його так сціпило, що він не міг рушитися і показувало йому ніби образи на віконці, ніби привиди у повітрі.

Ото сидить він між маленькими жидиками, дозирає їх, пістує, а вони його тягають за чупер, плюють у лице...

... То знов клячить він у церкві, у тім куті, де жебраки чо-

лами об підлогу гримають. Він гримає ще голоснійше, а всі жінки йдуть до нього і дають кожна по бохонцеві хліба. Він їх кладе в пазуху, кладе і стає такий широкий, що люди розступаються. А йому стид, стид, а чоло так болить!...

... О, він іде городом Курочки — не йде, а скрадається під стодолу. Витягає снопок зі стріхи, насипає в нього з люльки ватерки і тікає, тікає... Чує поза собою, як коли очима видить, що зпід стріхи вилизується маленький, червоний язичок, вилизується і ховається...

— Ой, йой! йой!

Той язичок запік його у самий мозок. З усеї сили він освободився з невидимих пут, зірвався і подивився у віконце. Воно як кат прошибало його наскрізь. Знов звалить і буде мордувати своїми образами. Напугався, не бачив ніякого виходу, звертівся, аби десь утекти. І перед ним якби якісь ворота отворилися, йому стало легше і він борзенько подався до них.

II.

Може мав шіснацять літ, як ішов зі свого села. Такої ясної днини, такого веселого сонця він ніколи вже не бачив. Воно пестило зелені трави, сині ліси і білі потоки. Оглянувся за селом. Коби хто прийшов і сказав одно слово, тай вернув би ся, ой того вернув би ся!

— Він мене бє, катує, їсти не дає, нічого на мене не покладе — лунав його голос по зелених травах.

— Бодай же вас, тату, земля не прожерла!

І ще скорше пішов. Минув сільські поля, поминув ще два села і з горба побачив місто, що вилискувалося проти сонця, як змії блискучий...

Усі дивувалися його силі і боялися. Жиди не потручували, а робітники не побирали на сміх і не робили збитків. Шпурляв мішками як галушками. Отак день від дня то з брики до шпіхліра, то зі шпіхліра на брику.

— Хребет ми тріскає від тих міхів!

— Пий горівку, та затерпне.

І справді від горівки хребет затерпав, якби рукою відняло.

А в неділю і свята йшов з товариством до шинку. Ті шинки стояли за містом, між селом і містом. Хто не мав уже примістя в селі, той вандрував насамперед тут, а хто не мав що в місті робити, то вертався також сюди. Бо то не було ані село, ані місто.

Бували там забави по тих шинках!

Зразу пани з міста перед водили. Розповідали про свої давні достатки, про те, кілька з цісарської каси що першого грошей побирали, які шати носили. Мужики слухали, частували горівкою з великої пошани. Але як трохи підпилися, то виломлювалися зпід їх моральної влади і тоді панам приходилося круто.

— Ану, пани, охота! Хапайте си за шиї та гуляйте нам тої польки, най ми видимо, якто межі таким великим панством водит си?

Пани гуляли, мусіли, мужики обступали їх колесом і реготалися, аж коршма дудніла.

— Гопа дзись!

— Іще раз!

— Полігоньки, плавно враз!

— Гов, доста! Тепер пийте горівку, забирайте свої панцькі воши по кишнях тай марш із коршми, бо мужики хоте собі самі межі собов погуляти!

І пани як заяці висувалися.

— Я тих панів умію ріхтувати, то таке легоньке як піре; подуй, — воно полетіло.

— Мой, Юдо, давай вудку, давай піво, давай гарак, бо ми си знаємо!

Жид борзенько накладав усього на стіл і зараз відбиграв гроші.

— Ти, Безклубий, ти чого ревеш? за клубом? Пий тай запри собі гамбу, бо в мене забава!

Безклубий іще гірше заревів.

— Тихо, бо бю!

— Нє-руш?

— А то котрий, мо?!

— А ти що за пан?

Федір устав ізза стола і тріснув того напасного в лице.

— Ти в неділю переш? Та то гріх!

І ударом лавки звалив Федора на землю. Зробилися дві партії. В коршмі все заворушилося. Жид утік, горівка булькотіла на землю, столи і лавки почервоніли від крові і поломані падали. А в болоті зі слини, горівки і крові лежали обі партії і стогнали. Лише Безклубий сидів у куточку і ревів як віл — не знати за ким і за чим.

Незабаром прибігала поліція і тверезила голодняків. З гіркою бідною підоймала на ноги, потім одним махом звалювала з ніг. Голодняки падали як дуби, а підносилися як глина. Як їх протверезили, то провадили до арешту.

Іхав дорогою поміж полями на бриці міхів. Пшениці і жита як золоті і срібні гаї тай легким вітром до себе клонилися. По золоті і по сріблі плавали легенькі, чорні хмарки, як тонка шовкова сіль. Море сонця у морі безмежних ланів. Земля під колоссям лящіла, співала, словами говорила.

— Мошку, на важки, бо йду собі геть!

Зіскочив з брики і пішов межами поміж житами. На вечір зайшов до Андрія Курочки.

— Ти певне або злодій, або лайдак, бо добрий не йде із свого села і не блукає світами!

— Мете видіти... Тато що по панчині не пропили, то голодних років попродали тай приймили зятя до сестри тай умерли, а зять доти бив, ажем утік від хати.

— А у вас, у бойків, бачу, коровами орют?

— Ні, то відай ще за нами є німці, та вони коровами орют.

— Та скинь постолі та вінеси кожушину до хорім, абис не напустив нендзи, тай легай. А церква у вас така, як у нас? і ксьондз є!

— Так саме як у вас.

— Та буду видіти, як си вдаш. Не будеш порушливий, а роботи не меш бояти си, тай те найму.

Наймився. Село пізнало його, що не злодій, що робітник

добрий, що добре на себе старає і приймало за свого. А він пізнав, як котре поле називається, чиє воно, чи вимокає, чи висихає, котре в селі найліпший злодій, котре найбільший богач — і зробився сільський.

Послужив кілька літ, а добрі люди зачали його радити, аби став газдою.

— Ти не будь дурний, а як дає кавалочок города, а дівка годна і постарана, тай бери. А маєш гроші заслужені, а ще приробиш, так клади собі хату. А най вона буде як куча, але твоя! А ци дощ, ци зима, ци таки так нема роботи, то вже ти не кукаєш ізза богацького вугла і не гниєш по яслах, бо ти маєш свій кут. Слухай мене старого...

Оженився, будував хату і тріскав від роботи, від своєї і чужої. Носив дошки на плечах з міста, відробляв старі сніпки, що взяв на стріху і заробляв гроші то на вікна, то на двері. Два роки минуло, заки поклав хату. Хатчина маленька, непоказна, виглядала між другими хатами, якби хто пустив між громаду гарних птахів маленьку, кострюбату курочку. Але Федорові вона і така була мила...

Минуло кільканацять років, а перед Федорову хатчину принесли люди червоні хоругви. В хаті на лаві лежала його Катерина — велика і груба, аж страшна. Федір тримав коло себе двоє дівчат: одинацятилітню Настю і восьмилітню Марійку і все їх питався:

— Що мемо, доньки, без мами діяти? Котра з вас дєдеви обід зварит?

А як жінку ложили в трунву, то він зарідавав.

— Беріт її полегоньки, бо в неї тіло дуже зболене. Ой Катеринко, я ще не встиг добре з тобов наговорити си, а ти огнівала си тай пішла собі від мене.

Він припав до небіжки і цілував її в лице.

— Люди, люди, я до неї ніколи слова не заговорив, я за работов за ню забув тай за бесіду. Прости міні, Катеринко, приятелю мій добрий!

Плач жінок вибіг із хатчини далеко на село.

— Вона, люди, як пішла за мене, то так як під воду пірнула, ніхто її вже не видів межи людьми. Аж тепер вірнула межи вами — на лаві. Я до неї ніколи марного слова не заговорив, маціцького!...

І ще минуло кілька літ. Одного вечора прийшла зі служби Настя. Федір глянув на неї і зблід.

— Насте, небого, а ти-ж сама, а чоловік твій де?

Настя заридала, заголосила, а він слова більше до неї не сказав. Аж як її відпровадив до міста на службу і розходився з нею, та тоді заговорив.

— Дай тобі, Боже, дитинко, якнайліпше, але диви си, абис дитини не стратила, бо стиду вже не покриєш, а гріха неспасеного докупиш си. Та переказуй, як тобі тут буде...

А роки йшли, не стояли. Федір не випускав із рук ціпа цілу зиму, чепіг не викидав цілу весну, а коси ціле літо. Кости боліли, кінці їх стералися і пекли. Але неділя ставала на поратунок, бо в неділю він ішов під вишню, лягав на зелену траву, а вона висисала в землю той біль. Та прийшов такий час, що неділя негодна була направити того, що будні дні попсували, а трава не могла виссати того болю, що запікся в старих костях. А ще вселився кашель, що не покидав його ні коло коси, ні коло плуга, ні коло ціпа...

Розвидалося, віконце побіліло, а Федір вернувся з далекої вандрівки свого минулого життя. Вмився, помолився і збирався йти до двора.

— Найму си у пана від весни, озму на чоботи і трохи арнарії тай якось я перезимую, заки піду до служби.

III.

По селі білі, вузьенькі стежки всі хати до купи повязали, лише Федорова хата стояла поза сітею стежок як пустка. Федір зимував як ведмідь. Рано вставав на годину, аби затопити і зварити собі

їсти, а потім цілий день і цілу ніч перележував на печі. Чим дальше заводилося в зиму, тим він сходив на дитинячий розум.

— Тепер, Федоре небоже, встань та укрій собі гріночку хліба, але тоненьку, панську, бо-с, вижу, зголоднів.

Він сміявся, злазив з печі і краяв хліба та дивився до вікна, чи вона тоненька, панська.

А темних, зимових ночей він голосно, на всю хату, говорив страшні річи.

— Село вімерло що до лаби, а я собі гадки не гадаю, у тот бік не дивлю си!

Але власні слова переймали його переляком, він пітнів зі страху і скакав з печі до віконця, аби переконатися, чи в коршмі є світло? Успокоївшись він вертав на піч.

А як пробуджувався в ночі зі сну, то не міг спам'ятатися, забував за себе і аж як гримнув кулаками до сволюка, то приходив до памяти.

Тої зими його хатина заповонила опирями, привидами і марами. Вони гуляли по хаті як збиточні діти. Вилітали до сіней і вистуджували хату, вибігали крізь піч на стрих і товклися, аж стеля лупалася, дзвонили у вікна, аби його заманити на двір. Він не давався, намагався не боятися, тоді вони вибігали на піч і щипали його, душили і в рот онучі запихали. Одної ночі злетілися до хати всі чорти. Гуляли, аж хата дрожала, а вітер такий здохмили, що він замерзав на печі. Потім позасідали поза стіл і повилювали з утоми язика, такі самі, як той маленький язичок, що він його поклав під Курочкову стодолу. Він лежав як мертвий, аж як кури запіяли, то він ледво піднявся і зачав молитви говорити. Але і при молитві вони йому не давали спокою. Він не міг нагадати таких молитов, що їх найліпше знав, — він забував навіть хреститися. Ті мари так його змордували, що як прийшла весна, то він ледво дихав і побілів як папір.

— Треба брати гроший відки голова, та посьвітити хату, бо тут нечисте злізло си з цілого села накупі. Віпили з мене кров, що вітер ні з ніг ізгонит!

Як весняне сонце заблисло, то він смарував чоботи, латав

сорочки і плів волоки до постолів і тішився, що раз уже піде до служби.

— Уберу си, вбую си файно тай до двора! Проши вельможного пана, мелдую си до панцької служби.

— Добре, Федоре, — десь відповідав йому пан, — ти, вижу, слухний чоловік, коли ти подлуг припісу мельдуеш си.

І Федір латаючи сорочку солодко усміхався.

IV.

Федір стояв серед панського гумна і сумно дивився за рядом плугів, що висотувався з брами як ланцюг, у котрім залізо спюювало мясо людське з мясом волів.

— Уже мое оране скінчило си! Старе вогниво, тай вікинули, бо ланцюг серед дороги урвав би си!

Похитав головою тай пішов до стодоли брати свиням зерна. Через цілий день на гумні було тихо. Лише від наймицьких хаток доходили крики бабів і плач дітей.

Якби хто з села повибирав що-найгірші хатки, а до них загнав що-найобдєртїших мужиків і найжовтїших жінок і додав ще голої дробини — дітей і все те поставив близько себе на купу, то мав би правдивий образ тих хаток із їх мешканцями.

Федір з гумна дивився на ті хатки і щось заперечив головою.

— А де-ж я би там ішов у таке пекло! Я собі буду спати у стайні, тепер зими нема. Не піду я там у тоту пропасть.

Вечором пішов до стайні. Коло ясел стояли воли двома довгими лавами і ліниво жували сіно. Коло кожних чотирох сидів погонич і дозирає, аби під себе не викидали. Між тими лавами сиділи на землі плугатирі і сівачі. Латали собі постолї, стягали мотузками сердачини і направляли істики. Кожний коло чогось нипав. Коло них присїв Федір. Воли один по одному падали на солону, за ними переверталися в ясла погоничі, а за погоничами йшли плугатирі. В стайні запановував тяжкий відпочинок, що по утомі зораних ланів паде на стайню як тяжкий камінь. Федір також засунувся перед воли.

— Свинару, мой, а марш зперед волів межї свині! Ще тобі

лужко стелити! Твоя Марійка добре нас ріхтує. Тїкає си як сука з фірманом, та відає йому щонайліпше, та ще й ти приліз на нашу голову? Марш зперед волів!

Федір виліз із ясел і ляг під брамою на вязку соломи. Забута кривда в тїй хвилині пробудилася.

— Гріх меш мати за мене, Андрію, грїх...

Стайня стогнала, позівала, зі сну говорила. Так тяжко ди-хала, якби десь глибоко в землі душилися тисячі людей.

— Моли си за мене, най мене Бог хоронит, най мене направит на ліпший розум, бо те спечу у вогни як пацюка, бо меш три дни попів за своїм богацтвом згортати...

Над раном і він скотився у чорну пропасть стаєнного сну.

V.

Федір потім ніколи не ходив до стайні і не говорив з наймитами. Спав у стодолі і не показувався на очі. По Великодні Марія віддалася за фірмана і переходила з ним на службу до другого пана. Федір вийшов з ним за браму і попрощався.

— Маріє, а памнєтай, що я хату при людях Наси відкажу, аби ти її не відгонила, бо вона, сарака, одна одиниця!

І вернувся. В хліві, аби ніхто не бачив, заплакав.

— Тепер жий, з ким хочеш!

Тої днини впився і прийшов до стайні.

— Мой, скарбовяни, тепер ні не вігоніт, бо вже моя Марія помандрувала.

— Хто би вас вігонив, от легайте та спіт, як сте набрали повну голову.

— Певне, що пеному добре спати, так і Бог приказав. Але ти кажеш іти спати, а я тебе питаю си, де я маю іти спати? Як ти така мудра голова, то ти міні скажи, де маю іти спати?

Він аж носа Процевого дотулився, так близько присунувся зі своїм питанням.

— Де впадете, там будете спати.

— А якби я так у яселца, га?

Він злобно засміявся.

— Я в ясла, а ти мене за гирю, та в шию, та буком: а марш, старий псе!

Погоничі повилізали з ясел, аби дивитися на комедію.

— Бий з ясел, бо ти тут гнів тай маеш зогнити, бо ти не знаєш, що то є чоловік — ти віл, ти хати ніколи не видів! Ти поредного чоловіка з ясел буком! Але ти мене запитаєш си: „а де ти, васпан, до тепер був?“ А я тобі кажу: „був сми межі людьми, любо мені було.“ Але ти кажеш: „а чогож тебе люди від себе прігнали?“ Отут гудз! А я тобі на це нічо не скажу, лиш три слові: „Нема у людий Бога“. А ти голова розумна тай усе вже знаєш...

— Ідіт, старий, спати, не гніть бандиги, а завтра підемо в село на вибір, та ми тих богачиків трохи намнемо.

— Я на вибір піду і людем усю свою кривду скажу, але в ясла не піду, бо я там не маю гнити. Я знаю ліпше гатунок, як ти, я більше світа видів, як твій пан. Але чикай, я тобі буду казати як на протокулі. Я був помийник жидівський, я валев си попід жидівські лави, па всіх кременалах. А Бог най пише гріх, а я не бою си, я за все відповім, так відрубую, як першому ліпшому. А мене хто на розум учив, га? Коли мене лиш чим виділи та тим били! Не бі си, я вікажу, я вівежу си шо до крішки. Но, але дав міні Бог такий розтулок у голові, що я привернув си назад до нашої віри. Як ем уздрів його ласку небесну по полю, як жито просило си під серп і земля аж цепала: „Йди, Федоре, бери з мене хліб,“ — а я лишив жида серед дороги тай пішов до божої роботи. Декую Господеви і до сьогодні!

Він хрестився, цілував землю і бив поклони.

— Прийшов я межі наші люди, а міні світ розтворив си! То том з ними гарував! Оженив ем си, поклав хату з цього мозиля. Вже має міні бути добре. Але гріхи треба відпокутувати, Бог буком не бе! Умерла міні Катерина, но ніц, його воля, його розказ. Тішу си дітьми, годую, забігаю — вігодував, а люди взели тай знівечили. Пішла моя Настя ні сяк, ні так, пішла по жидах, а Марія, аді, помандрувала з отим ляхом. Ме бідити. Але ніц, най ні Бог скарає, як що кажу. Кара має бути!

— А я лишив си босий! Іду я до него у таку плюту: „дай міні грейцір, най ноги вбую.“ А він мені каже: „йди до жидів“.

Прийшов я до вас, а ви міні: „марш!“ А кудиж я маю тепер іти?! Карає Бог, карают люди, караєте ви, а я кількі карі не годен вітримати!

— Ідіт, діду, в ясла, ми вас просимо.

— Най буде кара на мене, я си приймаю, але по правді!

Він роздер сорочку в пазусі, скинув її і шпурнув під воли.

— Тепер диви си, яку міні шкірочку богачі лишили. Та чим тут жити? А що-ж тут є вже карати?!

Він голий перевернувся на землю. Наймити його прикривали, чим мали найліпшим.

VI.

Коло громадської канцелярії стояли дві купі. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча — наймити і газди. З одної і другої купи хтось викликуваний заходив до канцелярії і голосував. Економ аж захрип, бо кожному наймитові мусів називати пана, війта і жида. Жандарми снувалися і усміхалися, як коли би мали перед собою діточу забавку.

— Ну, хлопці, тепер уже вібралисте пана, сідайте тай мете пити горівку — сказав економ. Газди здоймили галас.

— Ото вушивці, ото жебраки, ото худоба панцька!

— Мой-ня, чуєте, як богачі рипе?

— Най рипе, а ми пиймо горівку.

— Та пийте грань, пийте кров свою, злодуги!

— Ми горівку воліємо!

— Ото нам пани віщукали право, аби голодники розбоем ішли на село!

— Ти, читальнику, ти гадаєш, що я не був у читальни? Таже і там бідний нарід стоїт коло порога. За столом сидит ксьондз, старші братя, богачики, а дек читає тоти казета, а ви покивете головами як воли, ніби шос ви з того розумієте. А то один з другим такий дурний, хоть му око віколи! То така читальня ваша, що богач за столом, а наймит коло порога. Так у церкві, так у канцелярії, так усюди. Та ми маємо з вами бути?

— Хлопська голова не до письма, а зад не до крісла!

Наймити зареготалися.

— А тихо-ж ви, невмивані, вперед вуши повібивайте, а потім учіт газдів розуму!

— Мой, ти, Курочко, то ти також за людьми? Таже ти гірше жида! Чого горланиш?! Не бі си, твоє багатство піде марне. А нагадай собі, як я служив у тебе, та мене від твої роботи хвороба нагріла. А ци ти мині за цілий тиждень вініс букаточку хліба або води напоти си? Та ти з людьми тримаєш? Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вігнав босого на зиму! Таже ти гірше жида, бо то рахує си не наша віра. Але пусте твої діти тото багатство, що з него сліду не буде! Ти кальвіне!

Курочка grimнув Федора в лице, та так, що його обілляла кров і він упав

— Хлопці, ану богача трохи намнецаймо!

Ймили наймити Курочку, постояли за Курочкою газди, потекла кров...

VII.

Федір лежав у своїй хаті на постелі. Очі його горіли як грань від червоних язичків, що тисячами огників розбігалися по тілі і смажили його на вуголь. Ті язички як блискавки літали по всіх жилах і верталися до очей. Гриз кулаки, бив чолом до стіни, аби вогонь з очей випав.

Запалився, чув, що з нього бухає поломінь, ймався руками за очі. Один страшний крик, надлюдський зойк! Язички вилетіли з тіла і прилипли на шибках віконця. Зірвавсь. Віконце червоніло як свіжа рана і лягло кров на хатчину.

— Все моє най вігорит! Все, щом лишив на его подвірю.

Він скакав, танцював, реготався.

Віконце дрожало, тряслося і що-раз більше тої крові напливало у хатчину.

Вибіг на поріг.

Звізди падали на землю, ліс скаменів, а десь зпід землі добувалися скажені голоси і зараз пропадали. Хати ожили, дрожали, смажилися в огні.

— Я чужого не хочу, лиш най моє вігорит!

ПОХОРОН

Спереду обдертий хлопчик із біленьким ковніром під шиєю. У руках держить чорний хрест і все глядить на нього. За ним такі самі чотири хлопчики несуть трунву. На її вічку білий, тоненький хресток, а ціла вона синя. В головах трунви прибитий віночок із жовто брудних цвітів. З отих самих, що ростуть попри камінях на подвірях каменичних. Такий віночок, як колачик бідного мужика, що дає в церкві за прости-біг.

За трунвою плететься кілька жінок. По них не знати, котра молода, а котра стара. В руках тримають малі, погаслі свічки. Під пахами несуть на пів зівялі вазоники. То ті марні цвіти, що ніколи сонця за досить не мають і все з одного боку брудно-зелені, а з другого ясно-жовті.

Під ногами мокре каміння і мряка непорушна висить у воздуху.

Одна жінка плаче, а друга їй каже:

— Як був здоровий, то грався цілий день коло моєї будки. Порпався заедно у тім рівци, що дощ викопав довкола будки і витягав всякі камінчики. Курятко без квочки, ну, кажу вам, як курятко. І не брешу вам, але правду говорю, що кожного дня я вибирала черствіші булки і кликала його до будки. Він сідав коло мене і їв. Як він красно їв!? Ручки такі маленькі, а він ними щипав мацінькі крішки та в ротик, у ротик. Най Бог запише мині лише ті булки, що я йому надавала...

Жінка плаче дальше.

— Осінь, осінь його доконала, сирий люфт і студінь. Бо ви цілий день не бували в хаті, а його різало без вас тай зарізало. А я приходила до него і свіженькі булки приносила, але він вже не їв. Водиці йому треба було раз по раз. Лежав як рибка і все

ротик роззявляв. Потім посинів геть, а пашіло від него вогнем! Якби хто під ним вогонь розіклав, а його кісточки як полінця накидав, аби горіли...

Йдуть усі помучені, зівялі, сіру мряку хрестом прорізують.

— Але він умер відай від тої канапи, що на ній лежав. Відки ви таку канапу дістали? Бігме, така як гріб з подертих міхів. На такій канапі може здоровий умерти. Я би боялася тої канапи, як бим сама з нею лишилася. Втекла бим або порубала бим, ні, я би її в хаті не тримала!

— То канапа його тата, він на ній родився, то спадок. Як вибирався з першого поверха, то нам її лишив.

— А деж він тепер?

— Не знаю...

Маленький похорон завертає в другу вулицю. Чорний хрест обвився сивими цяпочками мряки, хлопчики померзли і баби ледво лізуть.

Йдуть серединою вулиці як подерті тіні, чужі і незнайомі з ніким.

А цвинтар буде, лиш його крізь сіру мряку невидко.

Спав твердо.

Ліс шумів, стогнав, тонкі шепти рвалися з маленьких галузок і падали разом із змерзлим інеєм. Так якби маленькі дзвіночки падали.

Вітер вив як гнаний пес.

Небо чисте, задубіле, а місяць такий на нім ясний, як на Різдво.

Третильник спав твердо. Головою сперся на свою купу кукурудзів, а ногами на дві панські. Чорне волосся посивіло від інею, руда сардачина побіліла, моцні руки не чули зимна, а лице спалене вітром поцегліло.

Балакав крізь сон і за кожним словом випускав з уст сніп білої пари. Голос його йшов з вітром до ліса і бився довго від одного дерева до другого.

— Не рунтай тото, бо воно зароблене, ти від мене береш, доброго богача найшов...

Здоймив кулак, але він безсильно зсунувся на сухе бадилля.

— Я можу працювати, бо маю моцні руки як кінцьке копито... Талапну раз тай дух віскочив!...

— Землю цулуй, де си поступиш, бо вона ци твоя, ци чужа, то ти з неї жиєш, своя родит і чужа родит... Певне що правда, ой допевне! Грунт то спосіб до всего, як твій є. Він тебе загреє і накриє і погодує і честь тобі поведе...

Закашлав, як у великі труби заграв.

— Як не маєш свої ниви, то не маєш куди ходити, не маєш що чім... Нема, нема, о, нема...

Поставив кулак під голови.

— Я довго бідив по чужім поли. Але Бог міні вігодив, дай

Боже так кождому. Взяв тай дав. На тобі, каже, грінку землі, але не пусти, тримай... Зубами держи її, кохай, як коли жінку, що тобі під руку вдала си...

Капелюх упав з голови і з вітром покотився.

— Танаску, мой, а скинь капелюх, таже ти перший раз вішов цеї весни у поле — так годит си... Як Бог даст, то буде пшеница. Колачі спечемо і дамо таким, що не мають з чого спечи... Дамо, дамо, як нам Бог дає, тай ми дамо, дамо...

Ляг хрестом.

— Межу кортит також зродити колос, бо межа таки земля, вона ще ліпше... Я тобі по смерти лишу... Аді як скатерть рівна, лиш чорна. Я тобі накрию у поли цев скартетев стів, а ти меш істи і Бога молити, шос такого тата мав...

— Весна красна, аді, ори собі, не роби сказів, а воли напій тай повертай си перед сонцем, бо за худобу білший гріх як...

Збудився, ще почув своє останнє слово зпросонку. Глянув на небо, потім обернувся за куражкою, посмотрив долонею по голих грудях, перехрестився.

— Така лють зараз з осени? Ще сніг отут присипле... На дворі зима, а міні така файна весна приснила си... Гай, Якове, лупи кукурудзки, де вже кілька спати!..

Тома Басараб хотів повіситися у кошниці в саме полудне. Але Томиха наробила зойку, всі сусіди покидали ціпи з рук, всі сусідки повилітали з хорім і прибігли на Томине обістя. Відважний Антін, той, що тягнув зуби по шустці, заліз у кошницю і Бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав. За той час ціле подвіря заповнилося людьми і дітьми. Вони стояли і дивилися з великим страхом.

— Та чого стоїте, як на заводинах та допоможіть міні его занести до хати. Оце раз дурний нарід — гадаеш, шо ті вкусить?!

Тому занесли до хати, а юрба вийшла за ворота і почала судити по своєму.

— Басараби знов зачинають вішатися, не мають гаразду в голові.

— Та лиш тому три роки, як Лесь затягся; Господи, яка тогди буря зірвалася! Міні з хати цілий причілок урвало.

— Басараби мають вже до себе, що тратяться один за другим.

— Я памятаю, як повісився Николай Басараб, потім за ним стратився Іван Басараб, а ще не минуло було рік, а вже одного досвітка на маленькій вишенці зачепився Василь. Отряс із неї увесь цвіт, мав повне волосе того білого цвіту. То вже три, а я ще рахуюся молодий чоловік — міні може є, а може ще нема трицять і пять років.

— Ти памятаєш це, а я тямлю як на бантині повис їх прадід. Богатир був теменний, гроші сушив на верені і пішя ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, що браму перескакував і канчук все мав коло себе. То вповідали люди, що він гонив людей на панщину і тим канчуком мясо рвав на людях. А одного ранку ро-

війшлася чутка, що старий атаман висить на бантині. Я ще малий був, але так як сьогодні виджу цару народа на его подвірю. Як его відтяли і несли до хорім, то такий був страшний, що жінки зі страху плакали. А хлопи нічо, лише казали: „о, вже не меш із нас шкіру кавалками здоймати, вже ті тот висадив на бантину!“ Потім у день, чи в два дні така звіялася буря, такі вітри подули, що дерево з коренем виривало, а хатам здоймало верхи...

— Та показують люди ще на старій могилі гроби Басарабів. Вони були ховані за окопом, не на самім цвинтарі. То є тоті гроби і за старим і за новим цвинтарем, а все самі Басараби там ховані.

— А ви-ж гадаєте, що піп та має право такого ховати на цвинтарі? Аби давав цілий маєток, то не можна. Відки такого проклятого пхати межі люди!?

— Но, но, тепер Басараби попускають голови в долину. Такі будуть ходити чорні та невеселі.

— Коби цес не потягнув за собою більше, бо то їх всіх па-зить. Дивися, один стратився, дивися, а то десять їх наставилося. Вони всі счеплені до купи. Біда їх всіх на одним мотузку про-вадить...

— То до семого коліна буде їх так душити, а як семе коліно мине тай нема моци вже. Десь котрийсь добре заслужився перед Богом. То кара, люди, сему кістку аж карати! Бог не має гіршої кари на землі...

— То видко по них, що їх Бог карає. Бо і маєтки їм дає, вони богачі і розум їм дає — а нараз все забирає тай висаджує на бантину.

— Таже лише треба подивитися на їх очи. То не очи, то така чорна рана в чолі, що жие і гние. У одного таке око, як пропасть. псгляне тай нічо не видить, бо то око не до видіня. А в другого воно одно лише жие, а решта коло него камінь — чого камінь, лице камінь, все. А цей Тома, ніби він дивився коли на чоловіка як варт? Око ніби на тебе справлене, а само дивиться десь у себе. десь у глибінь безмірну.

— Дивиться око на тот давний гріх, що за него їм кара йде. Він там у них у середині покладений, аби всі дивилися на него і аби спокою не мали, аби була кара.

— Сесі Басараби то на покаяніє людське родяться і бога-тіють і душу гублять.

— Тяжкий гріх мають у своїй фамілії і мусять его доносити, хоть би мали всі піти марне!

— Гріх, люди, гріх не минає, він має бути відкуплений! Він перейде на худобу, він підпалить обороги, градом спаде на зелену ниву і він чоловікови душу возьме і дасть на вічні муки...

Жінки слухали і мало не хрестилися, діти посідали поміж ними, а хлопи ще довго балакали за гріхи і поплелися вкінці до коршми.

II.

Всі Басараби зійшлися до Семенихи Басарабихи, бо вона була найстарша і найбогатша в їх роді. Тому також привели. Се-мениха налагодила їди й пиття і обсадила великий стіл кривними, а Тому поклала на чільне місце.

— Тодоско, не плач вже, бо доста вже з тебе, бери та сідай та тішмося, що смо всі в купці. Сідай, роде мій, най з тобов все щасте сідає. Коби був Семен, то би він вас знав просити і приси-лувати. Николаю, а чи памятаєте, як вам фляшку з горівкою роз-бив на голові і пироги викинув псам, що сте не хотіли з ним пити!

— То не було, бабо, жарту з дідом, або гинь, або пий!

— Я до тебе, Томо, напюся, бось міні наймиліший! Най ся вплю! Бабі не багато треба, аби заспівала дівоцької...

— Ей, Томо, Томо, кобим у твоїх роках учинилася! Гай, пий, не пускай очий під стіл. Коби ти очи не пускав удолину, але вгору, то лекше би твоїй душі було. Пий до вуйка Миколая...

Вона стояла перед столом висока, сива і проста. Очи мала ве-ликі, сиві і розумні. Дивилася ними так, якби на цілім світі не було такого кутика, аби вона його не знала і закотивши довгі, білі ру-кави, не зробила би в нім того, що порядна господиня робить, аби вона не спрятала, не прихарила і не звела всього до порядку.

— Бабо, у вас добре: і їсти й пити, бо хоть ви мовчите, але очи ваші просять.

— У мене таки так, я очи маю, аби сміялися, аби жартували. Я не маю їх, тай мама їх не змалювала, аби плакали. Коби ви із

своїх очий прігнали тоту мраку чорну, що вам світ затемнює. У моїх очах є мої діти, є моє поле і моя худоба і мої стодоли та чого їм застелюватися журую? Як прийде жура, а я виплачуся, зарумаюся, тай обітруся.

— Не кожда натура однака, бабо. Є така, що хоть ти її медом годуй, хоть ти її у найкращу весну пусти на зелене поле, а вона плаче.

— Ей Басараби, Басараби! У вас нема дітей, у вас нема нивки, ані худобинки! У вас є лишень хмара і полуда і довгий, чорний чупер, що вам сонце закрив. А Бог вас карає, бо ви маєте на его сонце дивитися, ви маєте дітьми тішитися і зеленим колосом по веселім лиці гладитися. Томо, та бо бери, не гнівайся на бабу. Баба тебе до хресту носила, баба плакала, як тебе до войска виряжали, баба на твоїм весілю кісточками до купи дзоркала. Баба вам не воріг. За то, що душу хотів-есь загубити, за то я гніваюся на тебе. Але вперед зїжте, щом вам понаварювала, бо я задурно не хочу робити, а потім будем говорити.

— Роде мій чесний та величний! тішуся тобою, як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом пеш та файні слова говориш!

По гостях мигнула ясність щастя, як часом сонце замиготить по чорнім, глибокім ставі. Всі очі піднеслися і справилися на бабу.

— Ай, Басараби, аді, аді, кільки очий, сам, саміський сум і туск!

— Бабо, не кажіть так, бо ми всі такі контетні вашими словами, як коли вино солодке пили. Ми би вас, бабо, брали по черзі до хати, аби нам з вами весело було.

— То я, стара, маю вам хати звеселювати? А вони вам сорочок не вішивають, а вони дітем вашим голов не микють? Ви не видите нічо, не видите, бо сте сліпі. Бог вас покарав сліпотою...

— Бабо, ануж ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чого ми будемо сидіти за столом, як трунок нічо не приймає?

— Вставайте, вставайте та куріть, а я сяду собі коло Томи, та буду его питати, що таке тяжке пригнітило его душу...

III.

Томо, чоловічок маленький, сухий, з довгим, чорним чупром, що спадав лагідними, гладкими пасмами на широке чоло. Очі темно-карі блукали під чолом, як по безкраїх рівнинах і дороги по них найти собі не годні. Лице смагляве, застрашене, якби діточе. Він висунувся зпоза стола і сів коло баби Семенихи.

— Розповідай же нам, Томо, чого тобі так тяжко на світі жити, чому ти хочеш покидати свої діти, свою жінку тай рід? Не встидайся, але викажи свою їдь, що тебе їсть та може ми що тобі порадимо або поможемо?

Всі звернулися до Томи.

— Кажі, кажі, не затаюй нічо та тобі лекше буде.

— То нема що таїти — відрік Томо — я таїв, доки міг, а тепер всі знаєте.

— Та нічо не знаємо, ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо гадати, що жінка тобі зла, або діти не вдалися, або ми тобі догорили. Тай обачіне май над нами. Ти знаєш, що як один у нашій фамілії стратиться, то зараз другого за собою тягне. А може межі нами вже такий є, що як вчув за твою пригоду та вже надумав і собі стратитися? — сказав сивий Лесь.

Басараби як винуваті попускали очі вдолину.

— Тодоско, та будьже тихо, не плач, не плач...

— Я не знаю відки і як, але то такі гадки приходять, що не дають спокою. Ти свої, а гадки свої, ти продираєш очі, аби нагнати їх, а вони як пси скавулять коло голови. З добра, люди ніхто не закладає собі воловід на шию!

— А як тобі подієся така завороть у голові та чому ти жінці не скажеш, чому до церкви не підеш?

— То пuste, бабо. Як вони обсядуть, то вони не пустять мене кроком від такого місця, де вони гадають мене привязати. Якби ви знали, якби ви знали! Вони мене так звяжуть, шо на світі таких ланців нема, аби так глибоко заходили в середину. Тай чую, як дзоркотять коло мене... Дзорк, дзорк, дзінь, дзінь... Як зачнуть дзінькати, то голова пукає на четверо, й уха десь так утворюються, як рот, і так люблять слухати той бренькіт. Я в ночі обернуся та

затулю одно вухо, а друге за то розтвиряєся, — і міні кости в голові тре. А я накриюся подушкою, а воно по подушці тими ланцями лупить. Тай ніби каже, ніби лопатою легенькою в саму голову слово суне: „а йдиж, а йдиж за мнов, так тобі буде добре, добре“. А я ймуся за постіль та так тримаюся, що мясо в руках тріщить, якби живе розтягав...

— Та чого ти таке кажеш, та чого ти таке нагадуєш? — крикнула на Тому його жінка.

— Ти не страхайся, жінко, бо тепер вони від мене відвернулися геть, міні тепер так легко, якбим на світ народився. Але я вам хочу уповідати, яка то мука є у того, що тратиться. Такий чоловік аж має бути спасений! Бо ще за его життя з него нечисте душу викидує, отаки отак, що викопує. Рве тіло, кости розважає, аби собі до душі такі дучки поробити, аби її відти вибрати. Яка тото мука, який тото страх, яка тото біль, що за такі страждування дав би собі ногу або руку відтяти!

— Та як воно тебе по ночах пазить, де воно тебе ловить?

— То чути наперед, що воно прийде, тай воно не питає ні дня, ні ночі, ні сонця, ні хмар. Отак встанете рано, помолитесь Богу та ідете собі на подвіре. Станете на порозі тай закаменієте. Сонечко світить, люди вже коло хатів викрикують, а ви стоїте. Чого стоїте? А стоїте того, що щось вас у голову дюгнуло, з боку, дуже легонько. А з голови йде до горла, а з горла в очи, в чоло. Тай вже знаєте, що десь ізза гір, ізза чистого неба, ще зпозаду сонця припливе чорна хмара. Ви негодні сказати, відки ви знаєте, що вона прийде, але зо три дні ви наслухаєте її шуму, як вона залопотить попід небо. Тай пускаєте увесь розум за нею, він біжить від вас отак, як пастух вівці лишить, отак до-знаку ви лишаєтеся такі самі, а страх такий великий, що боїтеся одно слово сказати. Заціпите вам зуби тай чекаєте.

— Я знаю, Томо, я розумію, якурат воно так — сказав Миколай Басараб.

— Миколаю, ти здурів, чи що тебе напало?!

— Я лише так...

Басараби поглянули недовірливо на Миколая і замовкли.

— Люди, ви не страхайтеся, що Тома вповідає, бо як він вам

розповість, то вже мете знати, як воно цукається до хрестянина. Бо то десь ваш ще пра-прадід воював з турками та вбив семеро маленьких дітей. Наткнув на спис так, як курят тай его Бог покарав, бо він зараз покинув воювати і ходив з тими дітьми тринадцять років. Ніби не ходив, бо то погнило, але все носив той спис і все ему виглядало, що він тоті діти носить. Тай відси пішла кара на Басарабів. То ще як я йшла за Семена, та мої мама міні повістували за це тай не радили йти. Та той гріх за тоті діти ви покутуєте, але то межі вами десь-не-десь прокидається. Не кожний Басараб носить той гріх, лиш Бог одному котромусь кладе его в сумліне. Та тому ви не напуджуйтеся, а що Тома каже, то ви собі затямте, якто гріх грасує, доки не відкуплений. Бо тіло все перебуде, по нім нічо не пізнати, але сумліне точить. Та то видко на дереві на такім великім, що хмар досягає. Розколеш его, а там сама червоточина, червяка не видко, ніколи не вздрите, а сточене раз коло разу. То так сумліне точить з рода в рід.

— Сумліне точить, а то кара над усіма карами.

— Та розкажуй, Томо, як воно тебе точить? Не поможе нічо, треба вислухати.

— Воно точить, але не каже за що, бо якби я вбив або підпалив, то воно видить, але я неповинний, а воно карає. Та як така хмара злопотить по небі тай тогди приходить сам час, аби тратитися. Йдете коло води, а вона вас тягне, як цілює, як обіймає, як по чолі гладить, а чоло таке, як грань, як грань. Таки би сте у ту воду, як у небо скочили. Але десь відкись винирає в голові слово: Тікай, тікай, тікай! І гонить вас стома кіньми від тої води, забирає всю пару з грудий, а голова розскакується, бо дуріє. Аж тепер дуріє. Глипнете на вербу, тай вас знов зіпре. Руки такі чиняться веселі, аж скачуть тай без вас, без вашої причини, самі таки. Хапаються за галуззя, пробують, моцують, а ви от-як на боці стоїте, от-як не робите ви, лише руки. Тай знов надбіжить слово: „Тікай, тікай!“ Руки обсипаються огнем, падуть як усущені тай знов тікаєте. Як кого на очи побачите, або жінку, або дитину, а воно также кричить: тікай! Але і говорить до них і сміється, а все то так, якби не я говорив і тручає там, де нема людей. Приходить до такого, що вам нагадується така грушка, що ще як ви дитиною

були, та виділи її. Де який клинок, де який гак, де яка бантина, все вам нагадається. То гонить воно чоловіка у тисячу боків нараз, а не знати, куда йти. А потім лишить, нараз лишить. Мине година, або й дві, або й день, тай знов приходить. Серце застигає, очи так плачуть, так плачуть, що викапують. Але ані сліз не видко, ані плачу не чути. Тай провадить вас знов, тай мордує наново. Я нераз випивав цілу квартиру горівки і пролигав одну перчицю за другою, аби перегризло, але нічо не помагало...

— А вчора то мене вже так придушило, щом стратив геть розум і очи і руки. В саме полудне прийшло. Як прийшло, тай показало бантину в кошниці. Кожду крішку на ній показало, кождей сучок. Тай таким не спирався, бо не було куда, лише відмотав вовлід від ясел, тай заліз у кошницю. То так спокійно міні було, так легко! Я замотував той мотуз і пробував, ци добре держить і все знав, як треба зашнурок зробити, як за високо підтягнути. Я сьогодні дивуюся сам, як я так спокійно і весело тратився. Але тепер міні, Богу дякувати, відійшло і такий я рад, рад...

Басараби якби послули у дубовім сні.

— Гріхи, люди, гріхи, треба Бога просити.

— Докторі кажуть, що то така нерва є, що вона так хорує, якби й чоловік. Вона десь є в чоловіці та вона розум відбирає, як заслабне.

— Ей, що докторі знають!..

IV.

— Мой, а вийдїть за Миколаєм, де він пішов? — сказала Семениха.

Басараби здригнулися, жаден не рушився з місця. Покаменїли.

— Та вийдїть за Миколаєм, кажу... Де він пішов?

Жінки заголосили. Басараби позривалися і гурмою вийшли на двір.

— Тихо, тихо, хто знає ще, не робїть крику...

По селі сотається, пливе тоненькими струями, розпадається на мацінькі крапельки один голос, осінній, сільський звук. Обіймає він село і поле і небо і сонце. Протяжна, тужлива пісня вилискується по зораних нивах, шелестить зівялими межами, ховається по чорних плотах і падає разом з листям на землю. Ціле село співає, білі хати сміються несміливо, вікна ссуть сонце.

На однім городі зеленіється латка озимого жита, а коло нього на кожусі лежить білий як молоко мужик. Старий дуже, з померклыми очима. Коло кожуха його паличка лежить також дуже давна, бо кавулька геть долонею витерта. Сонце гріє йому просто в лице, якби лише його мало на землі.

Старий так заслухався в осінню пісню, що сам пищить, як дитина. Він говорить, а горіх раз-по-раз кидає на нього широке своє листя. Білі мотилі граються над ним, кортить їх сісти на біле дідове волосся. Але він піє, говорить, а сусідські когути те чують і за ним потягають.

Свариться зі своєю смертю.

— Міні тебе не треба — пищить він до сонця — не зашкірюй си до мене, бо задурно. Міні треба дучі та штири дощці. Шкода твого труду, ти найди собі молодого якого, а міні пішли її, бо забула сука за діда...

— Добрий косар, нема що казати! Колос дійшов, похилив си, землю цулує, вже почорнів, а косар чекає. Та чого? Гадаєш, що піду ще данцувати?! Я своє вже відбув, я контетний, міні нічо не бракне. Озми собі пушку того духу тай пусти зза стола — я контетний.

— А може, де є война та вона там запобігає, бо там молоде гине таке, що лише цулуй. А тут що найде коло мене — пусту ко-

робку! Ти не пхай си межі молодих, але бери то, що до твого писка. Молодий най газдує, най він діти до розуму приведе, він тобі не втече, а хоть він у війні, а ти его не руш! Збирай у яму того, що до ями...

— Аді, руки — підймає руку близько до очий — ну, з чим тут бути? Таке старе шкуряте, що постела тогідного не полатаєш. Що ти цев руков годен удіяти? Чикай, не делькоти, як говорю. А м'ясо де? Ніби я ззів? Я его не кусав, а як м'ясо смакувало, то най посмакує і кістки. Доїдай, було не зачинати...

— А як я руки маю, то я собі йду у свою дорогу, а моя дорога, аді, стома стежками дорожит си по полю. Я барабульку вікопаю, я кукурудзок підойму, я борозенку лицем до сонця оберну, я зеренце посію — я все з руками зроблю! А без рук я дурень, коли маєш знати! То не штука зробити з чоловіка нічо тай піти собі на зломану голову! Ні, васпані, бер на плечі тай покладь на місци там, де міні лежінє є.

На озимині зявляються кури і пасуть.

— А-уш, бо пібю на капусту! Ти не диви си, що я старий, але я ще такого звіря заможу, ще заможу. Не маєш що їсти на подвірю?

Встає, спирається на палицю і йде на озимину.

— Файне, зелене, а вона того псує... Земля все молода, вона як дівка, сьвито є — то вбере си, будний день — то вона по будному вбрана, а все дівочит — відколи світа та сонця.

Сідає серед зеленої озимини, підпирається палицею і мовчить. Він мовчить, а село сумно довкола нього співає, а верби кидають у нього зісхлим листям...

ЗЛОДІЙ.

Посеред хати стояли два дужі, моцні хлопці. Сорочки на них подерті, лиця покровавлені.

— Не май, чоловіче, тої гадки, аби я тебе з рук пустив...

Сопіли оба, були помучені і ловили в груди воздух. Коло постелі сперлася молода жінка застрашена і заспана.

— Не стій, але піди зараз за Михайлом і за Максимом, та скажи, аби зараз прийшли, бо я злодія маю в руках.

Жінка вийшла, а вони лишилися.

— Цес якби лучив на слабого, тай взяв би жите коло власної хати.

Пристапив до лави, взяв кварту з водою і пив так лакомо, що чути було булькотання води в гортанці. Потім рукавом обтирає лице і гляючи на нього казав:

— Не треба йти до цирулика, цес пустив крови доста.

А ще сих слів не сказав, як злодій вдарив його кулаком між очі.

— Ти беш, тай я буду, ану хто ліпше?

Буковим, грубим поліном замахнувся і злодій упав на землю. З ніг сикнула кров.

— Тікай тепер, як можеш, я тобі нічо не скажу.

Мовчали довго. Тусклий каганець не міг продертися через темряву по кутах, а мухи почали гудіти несміливо.

— Та затамуй собі кров, чоловіче, бо вся вітече.

— Дай міні води, газдо.

— Дам тобі води, кріпи си, бо не знаєш, що тебе чикає!

Довга мовчанка.

— Ти, вижу, моцний, газдо.

— Я моцний, небоже, я коня на плечі беру, ти не добре трафив до мене.

— А натуру маєш мнеку?
— Я мнекий, але злодія живого з рук не пускаю!
— То я маю вже тут загинати?
— Або я знаю, чи ти твердий, чи мнекий? Як-ис твердий, то можеш вітримати...

І знов тиша запанувала в низькій хаті.

— Затамуй собі кров.
— На що, аби гірше боліло, як меш бити? Кров то є сама біль.
— Як я вже буду бити, то мусит боліти, хіба бис дух спустив.

— А Бога не меш бояти си?
— А ти Бога бояв си, як-ис ліз у комору? Та там увесь мій добиток. Та якби ти був того забрав, та ти би мене на віки вічні скалічив! А чомуж ти не лізеш до богача, але до бідного?

— Пропало, нема що говорити! Бий, та дай міні спокій!
— Певне, що буду бити.
На долівці зробилася калюжа крові.
— А ти як маєш сумліне, газдо, та не забивай мене по трошки, але озми то поліно, та бахни ще так по голові, як по ногах, та збудешся клопоту, а міні лекше буде.

— Ти би хотів відразу! Чикай, жди, годи, най люди прийдуть.
— То ти хочеш добрим сусідам бай зробити?
— Вже йдуть.

.....
— Слава Йсу.
— Навіки слава.
— У вас, Гьоргію, шос зновило си?
— Та зновило си, прийшов гість тай траба его приймити.
— Нема балакання, що траба.

Максим і Михайло заступили цілу хату, головами досягали стелі, а волосся їх досягало їм поперека.

— Сідайте та вібачейте, шом зупсував вам ночі.
— Та то оце він на землі?
— Він.
— Хлоп як звір, мали сте труду доста, заки вліз си до хати?

— Дужий, ей, тото дужий, але на дусшого трафив! Та заки шо куда буде, та сядьте за стів тай гостя просіт.

Гьоргій вийшов і за хвилю приніс бутлю горівки, солонину і хліб.

— Та чому не берете і его за стів?

— Каже, шо не може встати.

— То я поможу.

І газда взяв злодія попід пахи і посадив за стіл.

— То ви вже в хаті мали з ним суперечку, Гьоргію?

— Та хотів мене заголомшити. Як ні угрів кулаком межи очи, то кажу вам, що тут-тут було падати. Алем намацав поліно коло себе, та-ем го морснув по ніжках, а він сів маком.

— Ви ему не дивуйте си, бо кождий хоче боронити си.

— Та я нічо не кажу.

Злодій сидів за столом блідий, апатичний, коло нього Максим, а дальше Михайло. Коло печі стояла жінка в кожусі.

— Гьоргію, шо ти хочеш з ним робити? Люди, спамнетайте его, він хоче чоловіка вбити!

— Жінко, я вижу, шо ти боїш си, та ти собі піди до мами, переночуй собі, а завтра прийдеш.

— Я не вступлю си з хати!

— То меш з нами горівку пити, але не вівкай, бо спарю. Лізь на піч тай спи, або диви си, або як хоч.

Вона ані рухнулася від печі.

— Баба бабов, Гьоргію, вона боїт си як жид бійки, не дивуйте си.

— Е, шо ми будем на ню дивити си! Дай Боже здорове, чоловіче, я до тебе напю си! Не знаю, хто за кого будем гріх мати, ци ти за мене, ци я за тебе? Але гріх мусит бути, таке зайшло, шо без гріху не обійдеш си. Гай, пий.

— Не хочу.

— Мусиш пити, як я просю! Горівка тебе трохи одерзне, бос гет уплошів.

— Я не хочу з вами напивати си.

Всі три газди обернулися до злодія. Завзяті, чорні очи віщували йому згубу.

— То давай, най пю, але петь порцій нараз.

— Пий, а як нам забракне, то ще пішлемо.

Наливав одну по одній і випив шість. Потім пили Михайло і Максим. Закусували і знов пили.

Михайло:

— Скажи нам, чоловіче, відки ти забрив у наше село, ци ти близкий, ци далекий?

— Я зі світа.

— А як ти, ци нашої мужицької ложи, ци міщанської, ци панської? Бо інакше до тебе застосуємо си. Мужика то так бе си: зо три рази люшнев дулуманом по голові, скілька раз по лици, аби впав. Бо мужик твердий, до него траба твердо брати си, а як він під ногами, то легка робота. А пана ріхтує си знов на иншу моду; люшні не показуй, бо вмре від разу, але пужівном настраш. А як він делькотит на цілім тілі, то дай у морду два рази, але та кож не дуже: пан вже під ногами! Походи трохи по нім мінуту, дві, тай готовий, ребра потерті на форост, бо то біленька кістка, як папір. А жида береш на пірший вогонь за пейси; він скаче, плює, корчит си, як пружина. Але ти на то не дивиш си, лише закладаєш великий палец межи два малі тай дюгом его попід ребра, все дюгом. Це легка бійка, але болюча дуже...

Газди тяжко, тупо засміялися, а Михайло встромив голову поза Максима і чекав, шо йому злодій скаже.

— Ну, до якої віри пристаєш?

— То, газдо, таке, шо як ви пете горівку, то ви мене жадним способом живого з рук не пустите.

— Правду кажеш, бігме правду, за це ті люблю!

— А заки вбете, то дайте ще горівки, най напю си, абим не знав, коли і як.

— Пий, на таке діло пий, я не бороню, але чо ти на мене лувив, бодай тебе Бог скарав! Мой, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вірве!

Злодій випив ще пять келишків.

— Бийте, кілько хочете, я вже злагожений.

— Чикай, бре, добре, шо ти вже контетний, але ми ще не контетні, ти по петь, а ми по одні. Як тебе здогонимо, пічнем говорити.

Михайло дивився дуже весело. Максим якусь думку мав, але боявся її виявити, а Гьоргій був неспокійний.

— Вижу, люди, що буде біда, уступив бим си гет, а шос ні до него тягне, ланцухами тягне... Гай, гай, пиймо, закусьймо...

— Газдо, дайте, най вас поцую в руку — сказав злодій до Максима.

— Ов, чоловіче, ти дуже боїш си, ов, це нефайно!

— Бігме вас не бою си, бігме і сто раз забожу си, шо не бою си!

— А шож?

— Міні легко стало на души тепер та я хочу цього газду в руку поцувати; він сивий чоловік, міг би бути моїм татом...

— Чоловіче, лиши мене, бо я мнекий на сумліне, я не хочу, будь собі без мене...

— Але дайте руку, бо гріх мете мати, я хочу вас поцувати як рідного тата.

— Я цалком мнекий, чоловіче, не цулуй мене.

Михайло і Гьоргій аж роти пороззявляли і горівку перестали пити. Наїжили чупер і своїм вухам не вірили.

— Тумана пускає, чьо він хоче? Ти, небоже, такого способу трібуєш, е, ми й на це вчені!

Максим витріщив очі як баран і не розумів, що діється.

— Зміркував, шо я мнекий, зараз угадав...

Говорив, аби оправдатися перед Михайлом і Гьоргієм:

— Дайте, дайте, газдо, руку, але із щирого серця, бо як вас поцую, то міні буде легко. Я вижу, шо вже міні не ходити по світі та хотів бим віпроцити си з вами.

— Ти не цулуй, бо я гет змнекну, я тобі і так простю.

— Але я вас прошю дуже, бо я дуже тяжко буду умирати, бо я ще нікого в руку не цулував, аби ніби так із серцем. Я не пняий, бігме ні, але я так хочу...

— Тихо, мой, не жвинди, не підходи подалеки, бо як угатю тай не дригнеш!

— Коли ви гадаєте, шо я дурю, а я, бігме, правду кажу. Я, видите, як напив си горівки тай міні отак утворило си в голові,

шо я маю згинути і цього газду в руку поцувати, аби міні Бог гріха зменшив. Та дайте руку, газдо, кажіт, най даст.

— Шо цес чоловік від мене хоче, коли я не порадо, бо я жи-лісливий такий, шо я не годен тому стерпіти...

Максим не знав, де подітися, шо з собою робити в такім клопоті. Він стидався як дівчина.

— Мнекого все таке, все він у людей на посміховиску, така натура паскудна! Та ви знаєте, шо як я трохи горівки напю си тай плачу, таже знаєте. Було мене таки суда не кликати, бо я знаєте такий, як предиво...

Злодій хотів взяти Максимову руку, аби поцілувати.

— Цес злодій хоче штуков нас зайти. Ідіт, Максиме, гет від него, уступіт си.

— Давайте горівки, Гьоргію, пиймо з-по-три, аби раз дістали їдь — сказав Михайло.

— Не йдіт, Максиме, не йдіт, вучку, від мене, бо я зараз умру. Я не бою си, бігме не бою си, але такий мене неспокій тре...

Він почав дрожати на цілім тілі, губи тряслися як живі. Михайло і Гьоргій пили горівку і не дивилися на нього.

— Та чого ти си боїш, нема чого, я тобі дам руку поцувати, вже дам, най ні і вібют, вже дам, на, цулуй, як ти собі жедаєш...

Злодій прилип до руки, а Максим кліпав очима так, якби хтось його раз по разови бив по лиці.

— Мнекому ніколи не варт бути, бо мнекий чоловік нездалий до нічого...

Михайло розставив всі пальці в руках і показував Гьоргієви.

— Мой, мой, такі дужі, такі лакоми на бійку, шо раз лакоми, де ймут, там з мнесом рвут!

А Гьоргій нічого не говорив, лиш заєдно плював у долоні і наливав горівку.

— Доста вже, небоже, доста, пусти, най я собі йду, бо тут нема Бога, я на таке не можу дивити си. Вітегни руки з пазухи, не облапуј ні, пусти, бо міні такий встид, шо не знаю, де подіти си!

— Я ще хочу образ цулувати, я ще хочу поріг, я хочу всіх, всіх, де хто є на світі — кричав злодій.

Жінка зіскочила з печі і втекла. Михайло вийшов ізза стола темний і п'яний як ніч, Гьоргій стояв і нагадував собі, що він мав щось робити.

— Максиме, ви міні з хати шуруйте, аби я вас тут не видів, бо вбю як горобця; гай, забирайте си.

— Я піду, Гьоргію, я вам не кажу нічо, але ви не гнівайте си, бо ви знаєте, шо я мнекий чоловік. Міні так здає си, шо гріх будете мати, я собі йду...

— Ідіт, ідіт, бо ви не хлоп, але зальопана баба!

— Та я то кажу, шо я не до него, я...

Максим піднісся і вийшов зпоза стола.

— Будьте здорові тай не бануйте, бо я, як якис казав, не до цього...

Злодій один лишився за столом, блідий трохи, але веселий.

— А ти відеш ізза стола, ци треба ті відти віносити?

— Я не віду, я вижу, що не віду, бо я маю тут під образами сидіти.

— Ой відеш, бігме, відеш, ми будемо просити!

І кинулися на нього, як голодні вовки.

ТАКИЙ ПАНОК.

Він такий маленький панок у таким маленькім місті, шо там є багато жидів і один панський склепок. Те місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина вонюче, як смітник цілого повіту. У торгові дні воно оживає, малюється селами і веселе. На ринку стоїть комедіянтська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні бестії вишкірюють зуби з полотен буди і якась панна воскова гримає в брязкучі тарелі. А перед будою стоять сільські люди у всіляких строях і дивляться. Ціла юрба справляє свої очі на деревляного блазника, шо вибігає з даху буди і просить усіх до середини, махаючи руками. Сміх, гамір, сльози зо сміху. До блазника виходить деревляна дівчина і обіймаються з ним. А сміху на ринку стільки, шо жидам вуха деревіють, шо пани в канцеляріях із крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл прийшов на ринок. Старі мужики тягнуть синів і молодиць за плечі, аби йти за орудками, а їм ані в гадці покидати комедію. Аж над вечір маса розлізається і лишає пустий, гидкий ринок, аби мали де бавитися жиденята.

У таким місті жиє маленький панок. Він на пенсії, дітей не має і жінки не має. Сам сивий уже, в сивім капелюсі і сивій одежі. Цілий день сидить у панськім склепочку і мовчить. Шо пани другі пробують з ним говорити, то він на той час тягне зі склянки пиво і забуває потім відповідати. Найстарший гість, пан староста, також не може до нього приступити. Панок мовчить цілий день у склепику і чекає на мужиків. То як часом мужичку хтось справить до панського склепу за таким вином, шо від серця відідає, або за таким моцним, чорним цукром, шо від нього попускає в грудях, то вона стає перед склепом і не важиться зайти. Тоді наш панок вибігає зі склепику і каже:

— Чому не йдете, але боїтеся? Ходіть і кажіть, що потребуєте, то я вам поможу.

— Коли, прошу пана, якос не смію йти межі пани.

— Ти, газдине, дурна, ти за свої гроші маєш право.

Мужичка входить, а панок забігає коло неї, якби вона до нього в гості прийшла. Вона хоче цілувати всіх панів по руках і не має сміливости.

— Не цілуй, не лижи панам руки, бо ти газдиня, ти ліпша газдиня як пані, бо ти маєш свій ґрунт.

Мужичка глядить на панка, дивується і стоїть.

— Кажі, що тобі треба, але сміливо, час вже, аби українські газдині знали свою гідність. Ти панів не цілуй, бо вони з тебе живуть, вони твої слуги.

Пани регочуться, мужичка вже на правду боїться, а панок дивиться на панів і злий, дуже злий. Потім залагоджує мужичці орудку і виводить її зі склепу. Перед склепом наказує їй, аби панів ніколи по руках не цілувала, аби раз прийшла до розуму і шанувала себе, бо пани злодії, розбійники. Мужичка сміється, дякує йому за вигоду і йде. А панок вертається до склепику і глядить на панів згори і підсвітує собі так весело, що його лице молодіє, очі прояснюються.

— Ви бунтуєте хлопів, я вас кажу арештувати — каже і сміється староста.

Панок тягне пиво і в той бік не глядить.

— І хто би то був надіявся, що то за анархіст з цього пана Ситника?

Панок ще мовчить.

— А так ішов разом з нами, бавився, в карти грав, а на старість таки показав московську душу. Москаль москалем.

Пани регочуться, бавляться, а Ситникові аж очі кровю заходять.

— Коли я не хочу більше крові пити, так як ви і по полудне затикати подушками вікон, аби спати; я маю вмирати десь цими днями та я хочу хоч трохи перед Богом стати чистий.

— До лазні, пане Ситник, до лазні за двадцять центів, го, го!

— Буде вам лазня колись, тото буде лазня!

— Щож, як збунтуєте нарід, як косу возьмете і хлопи за вами, то могла би бути лазня, але ви не такі знов злі.

Панок метушиться, бо до склепику увійшли два мужики і станули коло порога.

— А ви чого хочете? Не стійте так як злодії, бо ви пани собі, газди.

— Ми, проши пана, віпили би по скленочці вина, бо кажут, що тут добре, що в трунку направит, а жиди злодії.

— Ходіть зо мною до другої станції, там сядете, скажете собі дати так як люди... — каже пан Ситник.

— На що, пане, ми отут постоемо, ще нам сидати траба, нема часу.

— А видите, який ви темний нарід, а німець також хлоп, але подивіться на нього, як він тут прийде. Просто суне, сідає і баста!

Панок показує, як німець йде, як сідає.

Пани регочуться, мужики поставали ні в пять, ні в десять. Вони попускали голови і не знають, що діяти.

— Ходіть, не будьте худобою, зараз ходіть, ви боїтеся оцих панів? Та то ваші наймити, ви їх годуєте, вбираєте, а ви перед ними пляцком!

Мужики червоніють, пітніють зі стиду і йдуть за панком. Сідають у другім покоюку коло стола і мовчать. Він дзвонить.

— Прошу літру вина нам дати...

— Прошу, пийте, не розглядайтеся так, якби між збуїв попали. Я чоловік ваш, я з вашої кости і крові.

— Дай вам Боже здорове, пане.

— Пани мене ймили межє себе, я їм служив, я за вас забув, я грав з ними в карти...

— Пани мають свою забавку, мужики знов свою, кождий має своє.

— То не так, то так тепер є, що як ти українець, то маєш тримати з українцями, а як не тримаєш, то ти остатний лайдак, драб і розбійник, розумієте?!

— То правда, що най кождий свою віру тримає.

— А видите, а видите! Я був такий лайдак з замолоду! Я мав один образ у хаті, так я його десь купив тай повісив, український

образ одного митрополита. Але каже мені раз один пан: „Я до тебе прийду на візиту“. — „Прошу, прошу дуже“ — я кажу тай іду додому, тай той образ із стіни тай під ліжко. До мене пани часто заходили, а я все той образ ховав, за кожним разом.

— То, пане, чоловік боїт си, аби щос не прошкробав, аби штерна не втели, бо то пани не любе мужиків, ніби руснаків, шо то так називає си...

— То знаєте, я той образ скидав з стіни і назад клав зо два-ціть років. А при кінці то мені стало його жаль. Отак дивлюся на нього, а він такий, якби злий на мене. Не злий, але отак, якби плакав на стіні. Мені здавалося, шо як мене нема дома, то він плаче голосно на всю хату...

— А це може бути таке, аби образ плакав?

— Ви мене не розумієте, мені так здавалося, шо він плакав і я нераз закрадався під мої вікна тай наслухав того плачу. А одного разу я вийшов з касина вже по опівночі тай іду додому. Прийшов під вікна, слухаю — плач; слухаю ліпше — таки плаче... Стало мені страшно, не знаю, чи йти до хати, чи вертатися? Стою, стою, дрожу, боюся. Зібрався я на відвагу...

— То сама опівніч, пане, то найнебезпечнійша, лихе має тогди міць!

— Але ви не розумієте мене, то мене сумління так пило, так докучало, шо мені аж голос причувся. Входжу я до хати, ледви на ногах стою, не чую нічого. Засвітив свічку, боюся на образ подивитися. Лягаю і конче хочу на образ подивитися, а не маю відваги... Глипнув, а він заплаканий. Мене в горячку, мене в дрож пірвало, кланцаю зубами...

— А тож не страх, пане, самому з таким образом бути в саме опівночі!

— Слабував я тоді довго, гадав, шо вже буде капут! Закликав я до себе нашого священика, розповів йому, лагоджуся на смерть... Але Бог мене помилював. По слабости я зараз виступив з уряду, подався на пенсію і сказав собі, шо своїх людей не буду стидатися, шо буду з ними жити і буду їх боронити. Я слабий вже, довго вам не поможу, але доки ще лажу, то буду за вами ходити як грішник і благати вас, не відкидайте мене...

— Дзінкуємо вам, пане, шо з нами так красно забалакалисте, коби таких панів було багато, дай вам, Боже, погідливу старість...

— Ні, то я вам маю дякувати, бо я ходив по вашій кривді, як по мягкій подушці, я не мав того опам'янання...

Панок розплакався, а мужики дивилися на нього і казали:

— Пане, а дайтеж спокій, не турбуйте си, ми на вас не гніваємо си, а нам шо до того, як пани живут, вони мають своє право, а ми своє.

— Ви мене не розумієте, як ви мене не розумієте! Я хочу, аби ви були людьми...

— Та ми, пане, кільки можемо, то ми стараємо си, аби вас слухати, бо ви вчені та можете нам дорогу показати.

— Так, так, дорогу треба знати...

— Добрий якис панок оце має бути.

— Віддай трохи п'ячок, але добрий чоловік.

— Є такі пани, шо як напют си тай плачут, як мужики...

— Е, е і межі ними такі мнекі — балакали два мужики додому йдучи.

В. СТЕФАНИК

ЗЕМЛЯ

**ДЕРЕВОРИТАМИ
М. БУТОВИЧА**

То як Семен із заходом сонця вернув додому, то застав на своїм подвірі пять кованих возів, набитих всіляким добром, ще й колиска наверху була. Коні коло возів добрі. А на приспі сиділи старі й молоді, самі незнайомі. То Семен, старий і босий, з черевиками через плечі, сказав:

— Славайсу Христу, люде добрі! Відки ви і як вас маю звати?

— Ми буковинські, война вігнала нас із дому; я є Данило, а це коло мене моя жінка Марія, стара вже; а це мої дві невістці з дітьми, та донька, також з дітьми; та хочемо у вас переночувати, як приймете.

— Ночуйте, та будьте гостями. Сяду я коло вас, та поба-лакаю з вами, а жінка най варит вечерю. Вона в мене друга, мо-лода і годна, як схоче.

— А це в мене перша, уже пятьдесять років, як за мною, та тепер здуріла, та поховаю я єї дес на роздорожу, бо розум свій загубила під колесами. Доки ще з фіри виділа наше село, то пла-кала та з воза тікала, та невістки здоганяли, а як не вздріла вже свого села, то заніміла. Та сидит отут німа межі внуками...

— Бадю Даниле, не дивуйте! Вона лишила слова свої на вік-нах, та на золотих образах в свої хаті, то вони як пташечки бют си по порожні хаті, як сироти. Молитви щебечут по вуглах, а баба без них німа буде... А підіт ви до великої хати та перед светим Николаєм проведіт єї молитву; може народит си в ні слово.

То оба старі затягнули бабу перед образи й голосно гово-рили молитву. Та баба мовчала.

— Загубила вона свої слова коло своїх светих тай там їх відшукає.

Знов на приспі.

— Не моє діло питати, але чого ви кованими возами та вороними кінями та з дітьми молодими землю свою покинули?

— Бадю Семене, на вороні коні та на вози ковані я склав свої діти, аби їх на наругу не подати. Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взели в ночі, Бог вість куда, а віта повісили серед села і поклали жовніря, аби хто не поховав, то я відрік си землі тай кров свою наклав на ковані вози, аби ніхто єї не споганив. Цар православний, а ми православні, тай зрада. Це раз; а другий раз — москаль іде і сонце залягає. І Хина і Сибір та дикий нарід з цілого світа; старих ріжуть, молоді жінки гвартують та цицки відрубують, а малі діти ведуть у колю та розкидають по пустих землях у далекім царстві... Та вікна в селі посліпли, а дзвони занімили. Кара божа спустила си на нас за гріхи цілого світа. І від тежкої руки Господа милосердного я пробував кров свою, діти мої, забрати в мир хрещений.

— Кличуть вечеріти, Даниле, а Бога не гнівів своїм нерозумним жалем.

* * *

— Іжте та досегайте ви, птахи, що летите, не знати куди. А ми, Даниле, оба покушіймо цеї гиркої та може старі наші плечі від землі відвернут си в гору.

Вечеря не була нікому мила, лиш оба діди попивали горівку та також страви не брали в рот.

— Ідіт ви, діти, спати зі своїми дітьми, най вам Бог ясні сни намалює, а ми старі ще побудемо.

— Даниле, кобисте не гнівали си, то я би щос сказав вам.

— Я розум і гнів лишив на своїм подвірю; можете мене і вібити, бо я, видите, старий птах та без гнізда.

— Старий птах най гнізда старого не покидає, бо нове збудувати вже не годен. Бо ліпше, аби єго голова у старім гнізді застигла, як у яру при чужі дорозі.

— Правда, Семене, правда, за це слово я вам декую...

— Та куда ви си вібрали? За панами і за жидами? Цісар має для них касу отворену, а вам каса заперта. Як увідете у чужий язик, у великі студені мури, то доля розфуреє вас по каміню і лиш знити си вам буде наша красна земля, а руки закостенілі будут

з непамети сіяти на сміх панам, що спацірують, яру пшеницу по каміню. Бог не прийме вас до себе з того каміня, але віде перед свої ворота, як вас убють на ваші землі. Вертайти си на свою мнєконьку землю, а там буде вас Бог благословити і на шибениці...

— Грішний я, Семенку, грішний перед Богом і перед вами. А то в мене ниви, як вівці добре годовані, чорні та кучереві. Я зараз завертаю вози до схід сонца, аби Бога не гнівити...

— Наше діло з землею; пустиш єї, то пропадеш, тримаєш єї, то вона всю силу з тебе вігортає, вічерпує долонями твою душу; ти припадаєш до неї, горбиш си, вона з тебе жили вісотує, а за то у тебе отари, та стада, та стоги. І вона за твою силу дає тобі повну хату дітий і внуків, що регочуть си, як срібні дзвінки, і червоніють, як калина... Не йди, Даниле, з панами та з жидами, не шукай царя, бо тобі царя не треба; все якис прийде до мужика, аби податок брати...

— За ваше слово, Семене, най вам Бог даст усе найліпше; я вертаю до дому, най си діє Божа воля.

Тай баба Марія заговорила:

— Ідім, Даниле, до дому, ідім.

— Ат сука баба, як вішло на єї, то зараз заговорила!

— А тепер піймо на „будьте здорові“; дай Боже, абим лиху годину перебули, а як пімремо, аби наші кости зогнивали в наші землі.

І пили оба діди, тай стара баба з ними, та співали. Баба сиділа в середині та кріпко обіймала обох руками та проводила пісні:

Лишень моя мила,
Як голубка сива,
Вона спати не лягає!
Дитину колише,
Дрібне листя пише,
З буйним вітром розмовляє...

Та так вони співали до зорів, а на зорях ковані вози заклекотіли і Данило вертав до дому.

А як сонце сходило, то оба діди прощалися, цілували себе в чорні руки, а червоне сонце кинуло їх тіни через межі, далеко по землі.

Марія сиділа на приспі й шептала.
— Бодай дівки ніколи на світ не родили си; як суки валяють си; одні закопані в землю, а другі по шинках з козаками. І нащо воно родит си на світ Божий? І дурне і пусте, ще і з вінком на голові.

Вона саме закопала свої дві донці в потайничок у льоху, як у селі счинили крик, що йдуть уже свіжі козаки.

Чого тоті козаки хочуть, чого шукають? Її стодоли пусті, комора без дверей, порожня, хата — гола, а замки від скринь ржавіють попід ноги. Не хотіла на них у хаті ждати. Облупана, обдерта тота її хата.

Сиділа на приспі і нагадувала все минуле. Сперла голову до стіни, сиве волосся вилискувало до сонця, як чеpecь із блискучого плуга; чорні очі відсували чоло вгору. Воно морщилося, тікало під залізний чеpecь від тих великих, нещасних очей, які шукали на дні душі скарбів її цілого життя.

Далеко під горами ревіли гармати, палали села, а чорний дим розтягався змієм по синьому небі і шукав щілин у блакиті, щоби десь там обмитися від крові і спузи.

За її плечима дріжали вікна за кожним гарматним громом. А може там і її сини, може вже закуталися в білий рантух снігу і кров біжить із них і малює червоні квіти.

Вона їх родила міцних і здорових, як ковбки; чим була грубша, тим більше робила, по кожній дитині була все краща й веселіша; а молока то мала такого, що могла дітей не плекати, а купати. І чоловіка мала дужого й милого, і маєток.

То, як бувало жнуть на ниві цілу ніч, як дзвонять до сну дітям серпами, що позаду них понакривані спали, то чого їй тоді

було треба, або чого боялася? Хіба, щоб зізда не впала дітям на голову; але вона була жвава так, що і зізду ймила би на кінчик серпа.

А як нажали копу, то спочивали. Молодий чоловік цілував її, а вона сміхом зганяла з нічлігу птахи. Аж як їх тіни досягали кінця ниви, а місяць заходив, то лягали коло дітей — а рано сонце будило їх разом з дітьми. Вона їх провадила до кернички і сполікувала росу з голов, а найстарший двигав для батька воду в збанятку. Чоловік лишався в полі, а вона йшла з ними додому: одно на руках, а двоє коло запаски. А по дорозі гралася ними, як дівка биндами. Любувала й голубила їх. Хібаж часу жалує? Моцна й здорова, все скоро зробить. Діти росли всі, ніодно не слабувало. Пішли до школи. Ходила за ними по всіх містах, носила на плечах колачі й білі сорочки, ноги ніколи не боліли її. А як у Львові заперли їх до арешту за бунт, то сіла на колію, а та колія так бігла й летіла до синів, мов би там у машині, напереді горіло її серце. Між тими панями - мамами почула себе перший раз у житті рівною зі всіми панями й тішилася, що сини поставили її в однім ряді з ними. А на вакації зіздилися товариші її синів з усіх усюдів, хата начеб ширшала, двором ставала. Співали, розмовляли, читали книжки ласкаві до простого народу, і нарід до них прилип, коло них цвив: збирався їх розумом добувати мужицьке право, що пани здавен-давна закопали в палатах. Ішли лавою з хоругвами над собою, і пани їм проступалися.

А як настала війна, то оба старші зараз зачали збиратися — а й найменший не хотів лишитися. Лагодила їх цілу ніч у дорогу, затикала кулаками рот, аби їх не побудити. А як почало світати, на зорях, як побачила їх, що сплять супокійно, то й сама заспокоїлася. Сіла біля них у головах, гляділа на них тихенько від зорі до сходу сонця і — в той час посивіла.

Вранці чоловік, як побачив, то сказав:

— Твоя голова їх вівчила, нехай-же тепер і сивіє.

Відтак проводила їх до міста. Що крок ступила, то все надіялася, що котрийсь зі старших обернеться до неї і скаже:

— Мамо, лишаємо тобі найменшого на поміч і потіху.

Але ніодин не звернувся, ніодин не сказав того слова. Сиві стерні передавали в її душу свій шепіт, шелестіли до вуха.

— Таж вони зреклися тебе; паничі забули мужичку.

Гірка крапелька просякла з її серця і втроїла її відразу.

В місті зійшлося їх сила, паничі і прості хлопці.

Хоругви й прапори шелестіли над ними і гримів спів про Україну.

Попід мурами мами держали серця в долонях і дули на них, аби не боліли. Як заходило сонце, то прийшли до неї всі три, прийшли попроситися.

Відвела їх трохи на бік, від людей.

Виймила з рукава ніж і сказала, найменший, Дмигро най лишиться, а ні, то закопає зараз у себе ніж. Сказала це і зараз зрозуміла, що перетяла тим ножом світ на двоє: на одній половині лишилася сама, а на другій — сини тікають геть від неї... І впала.

Пробудилася аж як земля дудніла під довгими рядами, що співали січову пісню.

Дмитро був біля неї.

— Біжим, синку, за ними, абим їх здогонила, най мені дурній мужичці простять. Я не знала добре, я невинна, що моя голова здуріла, як тота Україна забирає мені діти...

Бігла, кричала: Іване, Андрію! Всі бігли за тими довгими, рівними рядами синів, падали на коліна й голосили.

Марія прочунила з півсну-споминів, заломила руки тай кричала.

— Діти мої, сини мої, де ваші кістки білі? Я піду, позбираю їх і принесу на плечах до дому!

Чула, що лишилася сама на світі, глянула на небо й зрозуміла, що під тою покрешкою сидить сама і що ніколи вже не вернуться до неї її сини, бо цілий світ здурів: люди і худоба.

Тікало все, що жило. Ще недавно нікому доріг не ставало. Діти несли за ними добуток, одні одних стручували в провали, ночами ревіли корови, бляли вівці, коні розбивали людей і самих себе.

За цими здурілими людьми горів світ, немов на те, щоби їм до пекла дорогу показувати. Всі скакали в ріку, що несла на собі

багрянну заграву і подобала на мстивий меч, який простягся здовж землі. Дороги дудніли й скрипіли, їх мова була страшна і той зойк, що родився зі скаженої лютости, як жерло себе залізо і камінь. Здавалося, що земля скаржиться на ті свої рани.

А як стрінулися над рікою, то гармати виважували землю з її предвічної постелі. Хати підлітали вгору, як горючі пивки, люди закопані в землю скамяніли й не могли підвести руки, щоби перехрестити діти, червона ріка, збивала шум з крові і він, як вінок кружляв коло голов трупів, які тихенько сунули за водою.

По битві копали гроби, витягали мерців з води.

Поле за кілька днів зродило багато, багато хрестів. І поміж ті хрести попроварили салдати її найменшого сина за те, що царя називав катом. Казали, що ведуть його на Сибір. Далеко би йти, кров буде течи з хлопячих ніг, сліди червоні... А й старий повіз офіцерів попри ті хрестики і пропав досі.

— Ой, небоженета, лишилиж ви мене саму стерегти з совами ваших пустих хоромів.

— — — — —
Як у Марії в голові спомини з жалем, з розпукою ткали плахту, щоби закрити перед її очима ту прірву в житті, то у ворота, на подвіря заїхали козаки.

Була люта, що ніколи не дозволяли їй лишитися в спокою, і казала до них голосно: — А, вже йдете, рабівники!

— Нічого, матусю, рабувати не будемо у вас, хочемо нагрітися в хаті, пустіть. Душа замерзла в тілі.

Відповіла:

— То йдіт, грійте си в студені хаті.

— А ви?

— А мене можете отут бити нагайками, а на коханку, як видите, я вже стара.

Один із козаків — молоденький ще був — приступив і дуже просив, щоби вона та ввійшла враз з ними в хату; саміж вони не ввійдуть.

— Ми ваші люди — казав — не кацапи ми і не турки.

— А тому, що ви наші, то рвете тіло нагайками, а другі за-

бирають та вішають людей; мерці гойдають си лісами, аж дика звір утікає...

— Молоденький козак так довго та гарно просив, що врешті увійшла з ними в хату.

Станула біля порога, а вони позасідали коло стола.

— Продайте нам щонебудь їсти; голодні ми, матусю.

— Щож вам дам їсти? Там, на полиці є хліб; а грошей ваших мені не треба, бо одні даєте, а другі заходите і назад відбираєте та ще й бете. Цар ваш такий великий та багатий, та посилає вас без хліба воювати? Станьте на лавку та досягніт з полиці бохоня.

З хлібом стягнув з полиці й образ Шевченка, який був повернений лицем до стіни.

— Хліб бери, а образ віддай мені, то моїх синів. Такі, як ви здоймали його зпід образів, кинули до землі і казали мені толочити по нім. Я його сховала в пазуху, а вони кроїли тіло пугами, що й непамятаю, коли пішли з хати.

Вихопила Шевченка з рук, поклала в пазуху.

— Можете мене отут і зарізати, а образа не дам.

Той молоденький козак, що так її гарно просив увійти в хату, приступив до неї, поцілував у руку і сказав.

— Матусенько, аж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі. Хібаж ви не даєте нам образа, щоб ми його привели назад до чести й поставили під образами?

— А хтож ви є? Що за одні? Відкіля приходите? Жидам позволяєте тримати свою віру й письмо, а наше все касуєте. Тепер сніг прикрив дорогу, але — колиб не він, то ви би виділи, що всіми дорогами, по всьому селі розкинені наші книги з читалень. То, що бідний нарід встарав собі на науку для дітей, все то пішло під кінцкі копита.

— Дайте, дайте нам образ.

Поволи витягнула й подала йому, бо й сама стала цікава, що вони з ним будуть діяти.

А вони поставили два хліби, один верх другого, сперли коло них малюнок, виймили вишивані та гаптовані хустки, та довкола прикрашували.

— Лиш дивіт си, козаки, чи мило то буде цьому образю, як ви его вберете у рабоване, жидівське плаття.

Та тут-же, в тій хвилині зірвався один з них, сивий уже, скинув із себе одіж козацьку: був без сорочки.

— Оце вам, матусю, наш рабунок, що всі ми без сорочок ходимо, хоч моглиб багато, багато придбати. А оці хустини, що ми ними Шевченка вбрали, це-ж козацькі китайки, матусю. Наділили нас їми жінки наші, наші мами, сестри наші, щоби було чим голову вкрити в полі, щоби ворон очей не клював.

Марія глянула на них, непевно підступила й сказала:

— Ви відий тоті, що мої сини вас любили... українці...

— Ми самі, один одного ріжем.

Підлізла Марія на грядки, виймила зі скрині сорочку і подала роздягненому.

— Вбирай, це з мого сина; Бог знає, чи верне чи буде її носити.

Несміло взяв козак сорочку і надягнув.

— Не тратьмо часу, козаки, пошануймо Батька, а хліба будемо їсти по дорозі. Виж знаєте, як ще нам далеко їхати — сказав козацький старшина.

Почали співати.

Забреніли вікна, пісня поміж блеск сонця на склі вийшла на двір, побігла в село.

Жінки почули і ставали коло воріт, відтак коло вікон, а врешті несміливо входили до сіней і до хати.

— Маріє, що це в тебе? П'яні, чи загулюють дівки співанками?

— Ні, це інші, другі...

— Які другі?

— Такі другі, що це наші; мовчи та слухай!

Марія отворила широко очі на козаків, подалася вперед, немачеб хотіла підбігти й не пустити їх спів з хати.

Пісня випростовувала її душу.

Показувала десь на небі ціле її життя. Всі зорі, які від дитини бачила; всю росу, яка падала на її голову і всі подуви вітру, які колинебудь гладили її по лиці.

Виймала ота пісня з її душі, як з чорної скрині все чарівне і ясне і розвертала перед нею — і надивитися вона не могла сама на себе в дивнім свитанні.

Десь там на горах сидить орел, пісня розвіває його крила і подув цих крил гоїть її серце, стирає чорну кров з нього.

Чує, як сини держуться маленькими руками за її рукави, як ростуть з кожним звуком. Чує кожне їх слово колинебудь сказане і кожну розмову за Україну. Всі невиразні і таємні назви випрядуються з волосся звезд, і як пребогате намисто, обіймають її шию.

Блискотять ріки по всій нашій землі і падають з громом у море — а нарід зривається на ноги. Напереді її сини і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі.

Те голосіння вплакується в небо; його покров морщиться і роздирається, а пісня стає у Бога коло порога і заносить скаргу...

Як перестали співати, то Марія стала непорушно, як на образі намальована.

З купи жінок, яких багато зійшлося, одна, вже стара, приступила до стола.

— То ви наші? Богу дякувати, що ви вже раз прийшли — говорила.

— Ой, ніхто, небожета, нас не любить. Кілько переходило війська — всі нас не любят. А кілько вони напсували народу! Аби де було: чи в місті, чи на дорозі, чи вже в своїм таки селі, все чужі і чужі ми і ніхто нам не дає віри.

— Йй, чоґож ви хочете від них? Цеж не наше войско. Вони такі, як у книжках писано здавна, або мальовано на образах, як вони ще наші були. А тепер вони московські. Де вони годні нам помогти? Отак, потихоньки, аби ніхто не чув, то забалакают.

— Ти молода, читати вмієш, то знаєш ліпше. Я гадала, що то наші.

— Це навіт не кажіт, бо за це може нам бути велика кара. Старенька жінка скоро залізла в гурт жінок, що гляділи самою тугою і дихали розпукою.

Зате молода Катерина станула край самого стола.

— Оца Марія, що ми в неї, дивіт си, як задеревіла від вашого співу. Вона банує за синами, що два пішли до наших охитників, а найменшого взяли москалі на Сибір! Десто він серед таких, як ви, напастував вашого царя, що дуже мучит наш нарід. А вони лиш хап його — тай пропав. Учені були всі, маєток за ними пішов великий. В селі ніодна мама так не банує за синами.

— Небого, Маріє, небого! — шептали жінки.

— То таки саме перед війною було, як ми сипали могилу отсему Шевченкови, що перед вами на столі. Сипали другі села на памятку — та і ми. Клопіт такий був, бо старі не пускали в день сипати, робота в поли, а ми змовили си і сипали ночами: одні кіньми, другі тачками, иньші лиш рискалями. Таку могилу висипали, як дзвіниця. І Марія з трома синами помагала.

— Та що з того, що сипали? Лише біди селови наробили. Москалі прийшли та могилу розкидали, роздоптали, гроший шукали, чи чого, тай за ту могилу і мій Михайло пропав.

— А хоч би й на віки пропав ваш Михайло, то люди ніколи його не забудут. Не бояв си він москалів, а сказав їм правду.

— Ви — каже — цілу Україну перерили, як свині, та ще й до нас прийшли рити?

— Добре тобі, Катерино, говорити, а він лишив жінку та діти.

— Тай мій мене лишив з дітьми.

— З вас відий котрийс мусит бути письменний. Та напишіт, аби світ знав, як нас москалі з ярма випрягают. Ми їм ту могилу не зараз забудемо. Як ми її досипали, то світало, роса нас припала і ми посідали довкола, бо ноги боліли. А старший син Маріїн виліз на сам вершечок тай так ладно говорив до нас, що з цеї нашої могили будемо дивити си на велику могилу на Україні, щоби ми були всі одної мисли. Дивив си так дивно, начеб поправді на зорях бачив Україну. Потім ми повставали і співали такі пісні, як і ви тепер.

Тут наблизилася Катерина козакові майже до вуха і шептала:

— Ваші пісні такі самі, як Маріїних синів. Тому не будіт єї, най їй здає си, що це єї сини співають...

Васильку, бери Настю та веди до вуйка; о, туди, стежкою попід ліс, ти знаєш. Але тримай за руку лехко, не сипай, вона маленька; тай не неси, бо ти ще негоден.

Сіла, дуже боліло, і лягла.

— Ніби я знаю, куда в ночі єї провадити? Ви вмирайте, а ми будемо коло вас, аж рано підемо.

— Видиш, Насте, куля брінькнула тай убила маму, а ти винна; чого ти ревіла, як той жовнір хотів маму обіймити? Це тобі шо вадило? утікалим, а куля свиснула... А тепер вже не будеш мати мами, підеш служити...

— Вже не говорят, вже таки вмерли. Я би тебе міг добре набити тепер, але ти вже сирота. Але що така дівка варта? Як умерла коло нас Іваниха, то єї дівки все голосили: мамко, мамко, де вас шукати, відки вас візирати... А ти не вмєш, а я хлопец і мені не пасує голосити...

— Видиш, як восько пускає світло з тамтого боку, як воду з сита, бликне тай зараз видит, де жовнір та бахне кулев у него, а він зараз лягає, так як мама. Лягай борзо коло мами, бо зараз кулі будут летіти. А чуй, як брінькают...

— А диви, як за Ністром жовніри кулями такими вогневими підкидают, шпуриют, але високо, високо, а куля горит, горит, а потім гасне. Грают си ними, о, яких богато!...

— Ади гармата, гу, гу, гу, але вона в люди не стрілее, лиш у церкви, або в хати, або в школу.

— Ти гармати абис не бояла си. Куля в неї така, як я завелика, а колеса як млинські. Але ти нічо не знаєш, ти ще лиш ходити ледви знаєш, то я вмю брикати, як кінь...

— Ховай си за маму, о, знов пускає світло, але біле, біле як

рантук, зараз на нас наверне, ади які ми білі, а вже кулі знов свищут. Овва, як мене куля трафит, то я ляжу коло мами тай умру, а ти сама не трафиш до вуйка. Ліпше най тебе куля вбе, бо я трафлю сам і дам знати та вас обое вуйко поховае.

— Вже плачеш, ніби то від кулі болит? Лиш дзенькне та вівертит діру в грудях, а душа тов дучков утече тай по вас. То не так як дома, що слабуеш, що горівков натирают...

— Їсти хочу, Богу декувати! Я шо тобі дам їсти, як нема мами. Най мама дают? Кажі мамі, ану, кажі. А шо, говорят мама? Бери, бери за руку, а рука впаде, а шо, не казав? Дурна дівка, душа з мами пішла, а то вона, душа і говорит і дає хліба і бе...

— Насте, бігме, буду бити, шо я тобі дам їсти? Ти диви си на войну, яка вона файна, а рано аж підемо до вуйка та будемо їсти борщ... Або чикай, відий мама мают хліб у пазусі... Цить, е хліб у мами у пазусі, на, їж, це то пажерлива дівка...

— Знов пускае рантук, який-же біленький, як сніг. Йде на нас, о! Насте, а тобі шо? Гого цілий рот кєрвавий і руки? Куля тебе застрілила? Ой, сарака, Настунька, лягай вже коло мами... шо меш робити...

— Е, то не куля тебе вбила, то хліб замочив си в крові, в мамині пазусі. А то погана дівка, все їст як свиня, о, замазала лице і руки кровю... Як я тебе рано буду провадити в село таку закровавлену? Але чикай, я буду йти попри потік з тобов та обмию тебе в такі студені воді, то меш ревіти несвоїми голосами, а я ще й набю.

— Вже си наїла, то лягай коло мами, а я коло тебе, ти в середині, вовк тебе не з'їст, спи, а я буду ще дивити си на войну тай грій си коло мене...

— А може куля вже і дєдю убила на войні, а може ще до ранку і мене вбе і Настю тай би не було нікого, нікого...

Заснув. До білого дня біле, світляне покривало дріжало над ними і заєдно тікало за Дністер.

ПІСТУНКА

Сидить мала пістунка Парася й держить у подолку дитину; кругом неї такі самі пістунки і пістуни. Група виглядає так, якби хто стряс із дерева великих лісниць, які на землі повалялися.

Парася каже, щоби гратися в похорон, і щоби голосити.

— Та чого в похорон? та чого голосити?

— Я вам скажу чого. Я чула, що мої тато в ночі казали, аби ця дитина не находила си в хаті, бо вона не наша дитина, а гусаря московського, то кажут тато до мами, або ти її вбий, або закопай, а я її не хочу. А мама кажут: а як я закопаю живу дитину? — то ти вперед убий, а потім закопай. — Та тому так досвіта я з цев дитинов чекаю на вас, що ви ще спите, бо тато кричут: забирай си мені з цим байстрюком.

Малий Максим, якого гусарі все дуже інтересували, викинув свою дитину з подолка та почав докладно розглядати гусарську дитину.

Він говорить: — Це така дитина, як кожда, а твій тато якийс дурний.

— Але як тато гадає душити цу дитину?

— А то штука таке мале душити? Задушит тай поховают.

— Ото твоя мама буде голосити, ай-ай!

— Голосім, але самі дівчата! Хлопці мовчіт, бо ви не голосите.

Дівчата голосять по звичаю жінок, вигін заливається похоронним співом.

А баба Дмитриха кричить ізза воріт:

— Що ви? подуріли дівки з своїм голосінем? гріх голосити, як нема вмерлого.

— Бабо, ца гусарева дитина має вмерти, її маюг задушити, тому не гріх голосити.

Баба хреститься, діти дальше голосять.

С И Н И

Старий Максим волочив яру пшеницю кіньми добрими, молодими. Борони літали по землі, як пера. Максим кинув капелюх на ріллю, сорочка розіпнялася і впала аж на плечі. Хмара куряви зпід борін засипала його сивий чупер на голові і на грудях. Він галасував, лютився, а люди з сусідних нив говорили до себе:

— Старий пес, все лютий, але молоді коні ще міцно тримає; богатир, ізмолоду добре годований, та втратив обох синів і від тогди все кричить і на поли і в селі.

Максим спер коні.

— Старі кости, як стара верба: на вогонь добрі, а з кіньми бігати ні до чого. Як ноги погинають си коло коний, а в данци подають си, то такі ноги, най не кажу, що варт. Лізь, діду, на піч, пора вже прийшла.

То він потряс сивою головою попід чорні, кінські гриви та кричав дальше:

— Та на піч, брїи, я ще годен вілізти, але піч студена, облупана. Образи на стінах почорніли, а світі дивлют си на пусту хату, як голодні пси. Стара ціле жите обтикала їх бервінком та васильком та голуби перед ними золотила, аби ласкаві були, аби хата ясна була, аби діти росли. Та хоть їх богато, а всі вони до нічого, світці. Синів нема, стару запорпав у землю, а ви, боги, мусите вібачити за бервінок — було ліпше дбати... Ану, звіздохой, поки нам Бог назначив, берім си, брїи, до цеї землі.

І ходили вони з одного кінця ниви на другий, затулені курявою, а борони кусали землю, гаркотіли, роздрапували її, аби зернови вчинити м'яке ложе.

— Ти, Босаку, ти не є жаден кінь, ти пес, ти всі плечі мені

обгриз, знак на знакови, скусав, а скусав. Не сіпай хоть ти мене, бо так ні жите насіпало, шо ледви на ногах стою. Я тобі досвіта сиплю овес, ще сам нічого не ївши; я тебе вічісую; я тебе старими слозами поливаю, а ти кусаєш. Звіздочой у мене чоловік: він чорними очима за мнов водит; він мене жьилує; він свойов гривов сбтирає дідові сльози; а ти поганий, серца не маєш. Ще недавно ти цілий жмут мого волося вірвав і пустив під ноги в гній. Так не мож робити, бо хоть ти дуже красний кінь, але за це поганий. Жидам тебе не можу продати, але якби прийшов до мене світій Юрій, то бігме, подарував бим, ті, абис з ним ішов змиї розбивати; робити землю ти нездатний, бо в тобі спокою нема.

То він слинив пальці, вимивав рану на плечах та присипав порохом.

— Гей, коні, ідім, ідім...

А борони притихали, земля подавалася, розсипувалася, Максимові ноги чули під собою м'якість, ту м'якість, яка дуже рідко гостить у душі мужика; земля дає йому ту м'якість і зате він її так любить. І як він викидав жменею зерно, то приповідав: Колисочку я вам постелив м'ягеньку, ростіт до неба.

Максим успокоювався, не кричав уже та нагло задержав коні.

— Та якого дідька болиш, ти стара корсо, хрупаш у кождім замку, кривуле?

То він оглянувся позад себе та побачив попри борони довгу нитку червоної крові і сів.

— Скло залізло, маттері твої! тепер волочи, а ниви недоробленої не лишиш, хіба си розкочиш у кусні. А ти, небого ниво, малий спасибіг будеш мати з цеї старої крові, бо стара кров, як старий гній, ніц не родит; мені утрата, а тобі ніякого зиску.

Криваючи він випряг коні, повів до воза та наклав перед них сіна.

— Ти, сонце, не захмурюй си на старого, шо за борзо робит полудне; старий не має чим ходити...

Він витяг з торби хліб, солонину та фляшку і вимивав рану горівкою; потім відірвав кавалок рукава, завив ногу і завязав мотузом від міха.

— Тепер або боли, або переставай, або як хочеш, а волочити таки будеш.

Напився горівки, взяв хліб, кусав його та наново сердитий вигукував:

— Це хліб? ним лиш коня жидівського чисати, бо на добрім кони шкіру зідре. Приходя до мене роєм ті підкьопані¹⁾: Діду, — кажут — ми вам печи будемо, прати будемо, запишіт нам поля. — Ці подерті суки гадают, шо я їм поле тримав? Як умру, то най на моїм поли чічки ростут та най своїми маленькими головками кажут Отченаш за діда.

Зі злости шпурив хлібом далеко на ріллю.

— Зуби здрігают си від цього макуха; пиймо, Максимку, горівки, вона гладко йде...

— Мой, мовчи, не гавкай над мойов головов; кому взыв си співати? Оцему обдертому та обгризеному дідови? Лети собі гет до неба, скажи свому богови, шо най не посилає мені дурну птаху з співом, бо як він такий мощний, най мені пішле моїх синів. Бо ізза его волі я лишив си сам на всі землі. Най твій бог співанками мене не гулит, забирай си!

І він кинув грудкою землі в жайворонка та жайворонок ще краще почав співати над його головою і не хотів летіти до Бога.

— Ти, пташку, ти ніц а ніц не розумієш. Як мій малий Іван вганяв за тобою, аби тебе ймити; як шукав твого гнізда по межах та грав на сопівці, то ти тогди, пташко, розумно робила, шос співала, так треба було робити. Твій спів і Іванова сопівка ішли низом, а поверх вас сонце і всі ви сипали божий глас і надо мнов і над блискучими плугами і над всім миром веселим. А крізь сонце Бог, як крізь золоте сито, обсипав нас ясностев і вся земля і всі люди відблискували золотом. Такто сонце розчьило весну на землі, як у великім кориті...

— А з того корита ми брали колачі, а колачі стояли перед музиками, а молоді в квітках любили си і ішли до слюбу і котила си весна, як море, як потопа; та тогди, пташко, твій спів спливав у моє серце, як різка вода в новий збанок...

¹⁾ Підтьопані.

— Ідиж собі, пташко, в ті краї, де ще колачів не забрали, а дітей не порізали.

Обома руками взяв він свою сиву голову тай схилюся до землі.

— Сид тобі, сивий волосе, стидай си, шо приповідаєш та приспівуєш, як плаксива баба, бо нічо вже тобі на цім світі не поможе...

— Ех, сини мої, сини мої, де ваші голови покладені!? Не землю всю, але душу бим продав, абим кровавими ногами зайшов до вашого гробу. Господи, брешут золоті книги по церквах, шо ти мав сина, брешут, шос мав! Ти свого воскресив, кажут. А я тобі не кажу: воскреси їх, я тобі кажу: покажи гроби, най я ляжу коло них. Ти видиш цілий світ, але над моїми гробами ти отемнів...

— Най тобі оца сина баня так потрїскає, як моє серце...

— Та прийдіт котра до старого; ніби ви їх не обіймали моїх синів та не лягали в білу постіль? Та вони були, як дуби кучеряві... Та принеси на руках байстрьитко, не встидай си, приходи. Дід тобі всі коверці під ноги підкине, а байструкови порубає все полотно найтонше на пелінки. Бо ти ходиш без вінка та плачеш від наруги.

І дід здохмив обі руки вгору й кликав ними до цілого світа:

— Ходи, невісточко, ходи до тата, нам попа не треба!

Голосно заривав, приляг до землі і нею, як хустиною, обтирав сльози і почорнів. Та ще благав дальше:

— Або приходи хоть ти, коханко, без дитини та на твої шиї я вздрю его руки, а на твоїх губах зачервоніют его губи, а з твоїх очий, як з глибокої кирниці, я віловю его очи і сховаю їх в моє серце, як у коробку. Я, як пес, занюхаю его чупер на твої долоні... Коханко, приходи і ратуй старого.

— Ти ще є на світі, а їх нема жадного, то найдіт дорогу до мене та принесіт вість. Насипте студеної роси на мій сивий волос, бо він мене пече кожний, як розжарений дрїт. Моя голова палит си від того вогню.

І рвав з голови сиве волосся та кидав на землю.

— Сиве волосе, пали землю, я не годен вже тебе двигати.

До решти безсилений приляг до землі і лежав довго мовчки, а потім лагідно розказував:

— Послідний раз прийшов Андрій: він був у мене вчений. Тату, каже, тепер ідемо воювати за Україну. — За яку Україну? — А він підоймив шаблев груду землі тай каже: Оце Україна, а тут — і справив шаблев у груди — отут її кров; землю нашу ідем від ворога відбирати. Дайте мені, каже, білу сорочку, дайте чистої води, абим обмив си тай бувайте здорові. — Як та его шабля блиснула тай мене засліпила. Сину, кажу, та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери і его на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у цу нашу землю, аби воріг з цего коріня її не віторгав у свій бік. — Добре, каже, тату, підемо оба. — Та як це стара вчула, то я зараз видів, шо смерть обвила си коло неї білим рантухом. Я подав си до порога, бом чув, шо її очи віпали і покотили си як мертве каміне по землі. Так мені здавало си, але світло на її чолі вже погасло...

— А рано вони оба виходили, а стара сперла си на ворота та не говорила, але так здаєка дивила си, як з неба. А як я їх скидав на колії, том казав: „Андрію, Іване, взад не йдіт, за мене паметайте, бо я сам, ваша мама на воротях умерла...“

До самого вечора Максим водив коні по ниві та не кричав уже, геть замовк. Діти, шо вівці гнали, люди, шо плугами попри нього дзвонили, з ляку не поздоровляли його. Замазаний грязюкою, обдертий, кривий, він неначе западався в землю.

* * *

Пізнім вечором, як Максим пообходив корови та коні та подоїв вівці, увійшов до хати.

— Ти, небого, гет затихла, замертвіла, якби в тебе хто ніж упхав, не годнас слова сказати... Та я в тобі ще розгрібу трохи вогню...

Він зварив кулешу, убрав білу сорочку, повечеряв і затих. Потім прикляк до землі і молився:

— А ти, Мати Божа, будь мойов газдинев; ти з своїм сином посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох.

Сивий комісар вїздив у село форшпаном і дивувався, шо воно ще стоїть чисте і біле.

— Цим мужикам, думав він, і чорт нічого не вдіє, а не то війна; жеруть як свині, та заливаються ромункою. Цікаво, чи підуть і кілько дадуть заробити. Я їх умію поскоботати...

Максим Онищук побачив від своєї хати пана та зараз забіг за вугол, аби скритися.

— Відки Польща тільки тих підпанків набрала! Возимо тай возимо тай перевозити негодні. Ліпше сховаю си, а жінка най каже, шо я в мліні. Вже мені боком лізе оту саранчу возити.

Старий Куфлюк вийшов аж за ворота, бо не мав коней і не боявся.

— Але годований як пацюк, всі богачі повтікають в хащу, аби не йти на форшпан.

Стара Варвара сказала славайсу і шептала:

— Це якес старе дупло, не буде ландувати ночами з поліцайом та хапати молодіці за підтичку...

Отець парох як лошак побіг до хати, аби комісар його не запримітив.

— Моя пані, лихо вже знов наднесло якогось урядника в село, припрячте в покою та готовте ліпший обід.

— Вже ті ляшки мають добрий апетит...

Учитель низько поклонився комісареві і сказав „падам до нуг“, бо не боявся, щоби пан комісар загостив до нього.

Коло громадської канцелярії вїйт з байратом очікували комісара. Вїйт каже:

— Люде добрі, я цему не вітримаю, стара від хати відгонит, а діти голюкают, як на пса. Нема спокою ні в день, ні в ночи.

Давай їм їсти, давай горівки; ходи з ними по селі за бунтівниками; шукай гверів, шукай листів з Відні, розкопуй землю та шукай зради на Польщу. В зимі двері не запирають си так, що стара замерзає на печі. Пошукайте собі другого війта, бо я довше негоден цей тягар двигати. От, видите вже іде; бодай его шлях трафив!

— Війте, а де люде? Яж розказував вам, щоби всі зійшлися коло канцелярії.

— Я через десятників розказав людім приходити, може ще посходет си.

— Мужик все дурний: як платити, то він хапає книжку зпід сволюка, ховає в пазуху та днями вичікує, аби податок заплатити; а як гроші брати, то мужик на печі. Йй, чорт вас бери, менше буду роботи мати, а пенсія одна.

— Прошу пана, вже ми набрали си, аж занести не можемо...

— Не перечу вам, газдо, що за Австрії так було, але в нас буде інакше.

— Дай Боже...

— Війте, ідіть ви перші списувати военні шкоди; хто не прийде, сам собі буде винен.

— Називається?

— Михайло Вахнюк.

— Кілько моргів?

— Які там морги, діти розібрали...

— Але кілько ви обробляєте?

— Може десят, може більше, може менче.

— Пишім дванацять.

— Кілько нема.

— То пишім одинацять.

— Та най буде...

— Які шкоди военні?

— Та які шкоди, ніби мені хто шкоду верне? пусто говорити і писати...

— Ви того не розумієте, начальнику, москалів ми під Варшавою збили на винне яблуко, з Відня і Пешту заберемо все золото, і золотом усі шкоди военні поплатимо.

— Бог би з вас говорив...

— Тепер ми ваші, а ви наші.

— О, то ще хто знає, як буде.

— Польща буде, а ви, як маєте розум, то наберіть золота від мадярів, від німців та від москалів, тай жийте в добрі під Польщею, а своїх бунтівників гоніть з села. Ну, начальнику, яка шкода?

— Та пара коний, та віз ще на початку війни австрияки взяли, коні з возом тисячу корон. Москалі взяли корову і телицю; за обоє рахую вісімсот корон.

— Що ще?

— Ще мадяри заробували два пацюки, що варті триста корон.

— І ще що?

— Де я все годен нагадати, тай нащо згадувати лихе; добре, що минуло.

— Ні, все списуйте, ми все заплатимо.

— Та брали подушки, та верені, та ціле сало вхопили, та сани, та дрова зпід хати; де я все то годен збагнути?

— Отже видите, ваша шкода разом, пане Вахнюку, буде дві тисячі шістьсот золотих корон, а перемініть на марки, то маєте чим жити до кінця віку.

— Ей, пане, Бог ті корони буде рахувати, а марок мені не треба.

— То подаруйте мені цю шкоду, я вам зараз дам тисячу корон.

— Що буду дарувати більшим панам від мене.

Байрати так само нерадо списували шкоди, а люди, які вже походилися, перераховували війтові золоті корони на марки і не одному ставало жаль, що не мав ніякої шкоди. Та як жид Кальман цілу годину диктував свої втрати, не поминаючи найменшої кришки, то мужики загомоніли.

— О, паршивий нарахував аж три тисячі золотих корон, а кривий Дмитро весь маєток ему в себе преховав і дивіт, кілько грошей набере.

— Я в Карпатах їв два місяці сиру бараболу, стратив коні

і віз, ледви добив си додому і пів року відлежвив, та аби я нічого не мав...

Поки говорили, а врешті розбіглися по селі кликати своїх і сусідів, аби не втратили золотих корон. За годину ціле село стояло на вигоні. Комісар так до них сказав:

--- Бачу, люде, що ваше село розумне і всі шкоди вам попишу, але піду їсти, бо я голоден.

І разом з війтом та радними пішли до Кальмана, там довго перекушували і повиходили червоні, як раки. Радний Корч уже знав, що комісареві треба румунки, масла, куриї та яєць. За те, що людей про ці потреби комісаря повідомить, радний Корч мав дістати відшкодування воєнне найдалше за місяць. І заки пац писав у канцелярії, то жінки до комори комісаря наносили всілякого добра, а чоловіки в рукавах таскали румунку. Поліцаї і Корч незабавки також почервоніли, так само їх кривні. Цілий вигін зворушився, звеселився, і любо гуторив аж до півночі, поки комісар писав шкоду. Радний Корч був того переконання, що куриї і яєць за богато для комісаря, а особливо за богато румунки.

Опівночі мужики, як бжолі матку, обступили пана та відпроваджували до Кальмана на вечеру. На зорях висадили комісаря на форшпан, обложили курми, яйцями і румункою і так, бажаючи йому та Миколаєві щасливої дороги, вернули веселі додому.

У Кальмана лишився лише Свіц. До сходу сонця гукав паний:

— Най тих москалів шлях трафит, що мене не обрабували!

А Миколай добрими кіньми, як переїздив через хащу, то на нього і комісаря напали парубки, забрали всі дари, а їх попарили. Коням дали по доброму батогові, і аж під містом пан і Миколай отямлися та обтирали кров з лица: Миколай рукавом, а комісар хустинкою.

— А то хами здеморалізовані, а то бидло, вони гадають дістати відшкодування? чорта в зуби!

І так було.

Ще до сходу сонця сходилися вони до голяра Тимка що неділі і свята, аби голитися і підстригати чупер. Приносили з дому то хліб, то солонину, то інший харч, а грошей ніколи. Їх було вже небагато в селі, що держалися Тимка, бо одні повмирили, а другі пропали на війні. Але від трицяти літ вони привикли мати оцей схід і не покидали його.

*

— Кобисте не курили такі тютюни, що я гину від них, та не рзали, як коні, бо я глухну.

— Сиди, Насте, тихо, а глуха то ти давно.

— Як не глухнути в такім млині, стидайте си, старі пайтасі.

— Та чого ви слухаєте музику з беззубого гребіня? — каже Тимко.

— О, якого газду маю, видите ступня! і він ще такий храпливий та слинавий..

— Ти питлюєш язиком, як у млині...

— Тьфу на тебе, старий.

— Вона би ще хотіла так, як давно, аби її попліскувати по мнєкім, але, небого, вибачай, мнєкого вже давно нема.

— І це ти таке в неділю говориш, окаяннику, таже сьогодні-завтра до дучі маєш забирати си...

— Най і до дучі, а таки старих бабів не буду плескати.

Регіт, сміх, Настин кашель.

*

— Тимку, бери, мой, кліщі та тягни зуб, та я цеї ночі по стінах драв си.

— Котрий зуб?

— Та на, диви си.

Василь розняв рот і показав цілий ряд білих зубів.

— Та який дідько з зубами, з твоїми? зуби такі, що залізо перекусиш.

-- А я негоден вітримати.

— Я, небоже, не буду до служби божої тегнути.

— Терпи, як можеш до після служби, бо я тепер кров не буду пускати.

— І-і, тільки ти нам крові вже пустив перед службою з борода та лица.

— То нехотічи, а це інше.

— Васи, а пробуй горівки.

— Сходили діти ціле село тай нема.

— Нешті румунешті.

— А я зараз найду, але аж на кінці села.

— А кілька нас є?

Порахували.

— Літерку як купиш, тай буде.

Всі шукали грошей, поволи, ніби невдоволені, але раді, що буде забава.

*

— Розробляйте мило, котрі голите си, а котрі стрижете си, то сідайте, бо сонце сходить.

— Тимку, небоже, ти тримай вже графіку з папірками, бо як котрий віде з твоїх рук, то мусит цілу книжечку віліпити, аби кров з него не зійшла.

— Та в тебе, Миколо, така тверда борода, що я борше би дику свиню віголив та пустив до церкви, ніж тебе.

— Тобі все недогода, а на Юрка нарікаеш, що має мнєкий волос.

— Бо також пустий волос, такий як у дівки меж пахами... Мині вже рука дрожит, я не знаю, як я вас доголю до кінца а як ще котрий з вас вівернете ратиці, то таки не знаю, як его на лаву покласти.

Сонце вже добре зійшло, як Тимкові гості сиділи обліплєні паперцями та чекали на горілку.

Микита врешті прийшов з фляшкою і, заки ще обголився, то на столі була горівка і накроений хліб з чосником.

*

-- Пиймо, брїи, бо гони наші короткі! що будемо собі жалувати?

— Та нам коби цеї нехтолиці хто доносив, то щєбисмо дубали поволи. Вїята вже не кладемо, ради не вібираємо, послів не посилаємо.

— Все перейшло на читальню, там тепер ред.

— От, ред, дівки перебирают си на парубків, парубки на дївок, обїймают си без встиду та сорому, весїля справлюют та берут гроші за білета.

— Така тепер у них настала забава, але вони мают розум, не бїй си, молоді, світом бували. Польщі ані-ані не хотїи, а панцкі грунти хотїи розділити.

— Бігме добре, ніц не кажїт, тепер з цев Польщев ніхто негоден вітримати: і маєткове і доходове і грунтове і від псїв і від гноївки... але де що на світї є!

— Та коби могли вібороти! от дай Боже здоровлє, Настє, тай не кричи на нас, бо небого, вжем на розходї.

— Та що я вам кажу, дай Боже і вам здоровля, лиш не загрїйте голови, як котрих зелених свет: люди йдут до церкви, село обмаєне, а ви лежите, як дубє під любистком...

— Тогди був гелт, де ті часї?..

Довго ще балакали і Василєві на хорий зуб оставили зо два килїшки.

— Та йдїт вже додому, та коли вас жїнки зберут до церкви, і коли я вімету оте волосє, кїнцкі гриви з білих конєй...

І вони виходили з хати зі спеченими обличчами, які сонце довгї роки пражило; воно й тепер зараз увїссалося в них, тай вони його несли до своїх домів.

*

— Зараз буде бїда, — казав Микола Максимовї.

— Та яка бїда, а дїтем від тебе зась!

— Та дітем зась, але стара. Вже цікає, аж очи відивила, аби мене чісати.

— Сам си чіши.

— А деж би вона дала, вона ціпко любит полюване робити в чупрі, та зараз занюхає, шом пив горівку. Тай казанє: не маєш стиду, старий, ні від сонца, ні від людий.

— То сховай си дес у стодолі.

— То пропало, вона би мене з гребенем шукала до завтра.

ДІД ГРИЦЬ

Я поїхав відвідати мого старого приятеля Гриця. Він давно оглух і тяжко з ним перебалакувати. В руках мав зелену галузку, а коло нього на траві сидів його невеликий внук.

— В добрий час ви приїхали; я переродив си на молодого, лиш не знаю, чи на дитину зійду, чи на стару голову стиду на беру. Чую тоту музику, як моя стара йшла за мене, дуже бистрі голоси позалітали в уха. Дотепер були, як оловом залляті. Мука бути глухому, слова вянут на язиці, а стара лиш посмішковуєт си з мене та пищит, як сойка в самі вуха. А нема вже як вічів слухати та з престолів самому до них говорити. Мині з жбилью за люцким словом нераз хотіло си дати себе замурувати. Гірко воно, як живе ще тіло обростає коров та стає стовпом.

— Приходить си сидіти в свої душі, як у завалені хаті, де всьо розбите і понівечене. Дес як з мраки, як з мокрого попелу таскати свій розбитий маєток та від спузи обтирати руки. Рідні діти такі, як чужі, я забув, що вони були малими.

— Давно дуже, як нас у місті, самих господарів багато зібрало си з Черемоша, знад Прута і знад Дністра, як привезли хлопців до школи. Вони такі тихонькі на міськїм ринку, як риба розкидана по дорозі; гинут тікати в зелене поле. Мами сидят на возах, плачут та потихо проклинают наших дорадників, а ми, батьки, радуємо си: та доки, кажемо, будемо дурні та панам служити будемо, поки діти не вівчимо, а тоді і панів понагодимо. А гет потім, як діти в школах попідростали, то ми, самі дужі господарі гомоніли коло них як бжолі коло цвіту.

— І той жбиль, коли я, як замуруваний цементом, попав у глибоку пивницю, зробив із мене такого, що зачъив забувати то,

що мене в життю все радувало. Як я кілька день тому почув у собі нову силу, то Господи, відий все сонце, яке я двигав на собі три покоління, воскресло в мині, всі пшениці, шом вікосив, ще немолочені. Тепер я богач, ще погодую цілу Україну. Всі морози, що підо мнов жили віки, тепер мене кладут на ноги. Іду ніби до дітей, стара напхала в торбу всілячини: і цього їм і того їм, не жалує мене, сідлає як коня. А я замітілями та бурєю йду радий, веселий, бо напереді діти, а назаді біла хата.

— А що вони здорові, ростут, вчут си.

— Відпочиваю по дорозі, як дуб міцно закорінований у землі, а галузе під небесами, в школі. Тепер я віджив і щем дужий, похожу ще по свої дорозі, бо маю доброї, ласкавої душі в собі повну пазуху.

— Гей, як вони всі покінчили школи — тоті наші діти, та як пристали до нас, як ми збили си до них до купи! Де, моспане, тут вже шандарям дати раду. Сунемо за дітьми тисячами, моцні та розумні. Свої на переді. Встає Франко з таким ясным чолом, як сонце, спокійно вчит нас, бо він все знає. Приповідає нам, що як кождий з нас посидит у креминалі за мужицьку справу, то вже ніколи нічого бояти си не буде... А Павлик ледве дише, розповідає завзято тонким голосом — гет ніби без надії — про нашу нужду, а там ззаду, від дверей крикливий Трильовський в биндах, як дівка, та все сварит, а молоді через це все ближче тиснут си до него. Одно слово: земля по містах дудніла під нами і неоден панцький вугол утік із свого гнізда.

— А як Франко приїхав до мене з молодими ночувати, то жінка, хоч як вічів не любила, але не торкотіла на мене в малі хаті, бо виділа, що наші молоді вчені були коло него такі щасливі і ясні, якби він кождому поклав золоте колісце на голову. А я припер си до ясеня в саду тай кажу: „Господи, ти звеселив світ свій цими зіздами, а нас бідних мужиків звеселив ти Франком. Будеш мати молитву мою за него щодня“.

— А в хаті я ему сказав: „Мині неписьменному ваше письмо одно за другим сини читают, старе і нове. Коби вам Бог тільки

сили дав, абисте відшукали всі наші письма, з землі, з старих монастирів і ті, що замуровані в панцьких палатах. Та нагадуйте і нас, хоть по трохи. На другий день я віз его до колії та здибав якогось пана з кіньми, як змями, але я з дороги не звернув і капелюха не здоймив. Небоже дідичу, я ще не такого пана везу, як ти.

— Ми росли, діти наші множили си, всі одного духа, та війна багато їх поклала в сиру землю, а всі, що лишили си, яких ми вігодували і що їх Франко навчив, зробили одну коенду українську, а коенда, каже, має бути Україна. Хто цього часу в нас не видів, тому Бог, видко, ласки не вділив.

— Внуки пішли, а я ще і внуку відпровадив, аби в шпиталях ходила за хорими. Ані одно не вернуло. Стара здуріла, мене лихо-словила, Україну проклинала. Ходив ти, каже, ціле жите по вічах тай діти заказив тай пустив їх стрімголов. А діти нібито нічого не кажуть, обминають, що я кости їх дітий порозкидав по всему світу.

— Я вже був і злагодив си йти за внуками, та поляки ймили на граници, та притащили до дому. Довгі роки сидів я поза вуглами хати та не смів до неї ввійти їсти; зробив собі постіль між худобою, та там перебував і літо і зиму. Я оглух, осліп, їсти не їв, хіба барабольшку і трохи води. Так мене світ минав і мої діти.

— Та найгірші ті наші, що пішли на службу. Бо як приходит польський жандар, та гонит сина на форшпан, то я беру батіг і сідаю, абим лиш знав, куди їхати.

— А що, старий, де ваша Україна, а кілька моргів поля ти хотів від пана, а яким міністром мав бути твій внук?

— Глухий, кажу, не чую нічо. — То вожу, або дівки з ними, або вулицями сміте закіскую і роблю службу. Але ті наші, що пішли на чужу службу, ніби від мене відвертают си, ніби не пізнают, ходят сараки, як песики, що їх газда пустив у чисте поле. — Але одна молода професорка таки мене пізнала. Не плаче, не заводит. — Діду Грицю, що буду робити, мій преложоний хоче, абим пристала на его віру. — Небого, кажу, не йди до них в гості, як вони твоєю вірою гидуют, сиди в свої хаті, та їж чорний хліб.

— А до вас тепер я маю велику просьбу. Чи я такий здоровий буду довго, чи коротко, бо я віродив си... Але як умру, то зараз приїдьте до мене, бо бою си, що як вже буде по міні, то мої діти пообдирають стіни, та Шевченка, та Франка, та всіх наших, вони повикладають на під. Вони їм діти помордували, вони на них дивити си негодні, а як я вже буду лежати в деревищі, то запитайте при людях моїх дітей, чи вони мої ці образи будуть в хаті так шьинувати як я, чи пообертають лицем до стіни, аби приподобати си екзакуторам та жандарам. Цей малий внук, він би ще пошьинував моїх приятелів, але де йому ще до сили.

— То як мої діти не схотіли би пошьинувати моїх святих, то купіть шкірену шкатулу та покладьте їх мені на груди. Кажуть, що шкіра не гние віками. — Та ще одну просьбу маю. Лишаю букату поля, на кого вже ви тепер скажете, аби, як будуть згортати кістки наших стрільців у купи, то аби і за мене хто там згорнув кілька лопат. Але високо, бо на тих костях зацвита наша земля. А до похорону я маю все злагоджене, ані одного цвяха дітям не треба постарати.

*

На другий день ранісенько прийшов післанець, що дід Гриць, як я відіхав, казав собі малому внуці заграти на сопілку, напився молока, жартував їдко зі своєю бабою, убрався в білу сорочку, засвітив свічку в руках, ляг на постіль і зараз сконав.

У хаті тихо, вікна чорні. Матір Божа ледви освітлена і кужіль. Її чоловік Семен, він як спить, то ще її любить. А коло нього Марія та Василь. А коло неї колиска з Юрком, найменшим. Образи на стінах і велика радість, що вона любить, і її люблять.

У хаті чисто, сідати би до кужілі. Він у мене дужий, я ще буду мати діти.

Кілько дитий я не народжу... то він усіх погодує.

Мушу їх накривати, любити і на них робити.

Нитка довга та предовга без кінця, ніхто не скінчив нитки. Їх треба убирати, а Бог мені дав їх любити. Хочу, аби мій чоловік чув на своїм тілі всі мої пальці, всі десять. А Марію убирати треба на Великдень, а хлопчиська все роздеруть, бо знають, що мама наново нашеє.

Чоловік спить як камінь, Марія вже не закрита, а Юрко в колісці коло неї в неспокою. Понакривала і прилягла грудьми коло Юрка.

І кужіль і очі і нитка рівна та безконечна.

А як я на них понапрядаю та убілю полотно, як папір та повишиваю їм усе.

Та з воріт за ними буду дивитися, за моїм чоловіком та за моїми дітьми. Вони всі мої, як ідуть по сонцеви.

Опівночі очі слабнуть, пальці умлівають, а нитку мусить прясти дальше. Тай вона своїм молодим тілом хилиться до кужіля.

Не можна слабнути, вони на мене чекають всі оті, що сплять; своєю нитку я доведу до кінця.

Але прийшла на поміч Матір Божа з образів.

Та не хотіла довго помагати. Одної ночі прийшла тай сказала: „Більше тобі помагати не буду. Ходи зі мною“.

ДАВНЯ МЕЛЬОДІЯ

Я з сестрою, у білих сорочках, сиділи на печі. Мама, ще дуже молода, чекала на братів. Її біло-мережані рукави радуються, що покривають її міцне тіло.

— Діти, як прийдуть братя, то не пустуйте, а тихонько сидіть, там на горні є медівники і цукор. Беріть собі кілька хочете, лиш будьте чемні.

Небаром перед вікнами ми почули скрегіт великих чобіт на морозі. Гураган давньої мельодії вирвався з дужих грудий. Іде коляда про лицаря як йому дорікає його вірний кінь.

— Продаш ти мене, згадаш ти мене...

І оповідає той кінь своєму лицареві, з яких то побоїв він його виніс: і з половецького, і з турецького, і з московського. Рефрен української історії мужно звучав у того коня:

— За мнов гармати, як грім гриміли.

Тих гармат я збоявся та засунувся назад на піч. Але з жалю за конем я розплакався, а Марія казала: „ти все дурний“. За це дістала від мене попід ребра і сама зачала ревіти.

Мама ледви нас успокоїла.

Увійшли братя до хати, на столі стояли колачі такі великі, як вони. Колядують мамі, колядують Марії, а за мною на печі все гармати як грім гримлять і я гину побачити того коня, бо то був кінь інший як оці наші, що тягають плуг.

— Брате Семене, то ще ми заколядуємо твому хлопцеві.

— Прошу панове братя.

— Ой рано, рано, пан Василь устав, при першій свічці личенько вмивав, при другій свічці суконки вбирив, при третій свічці коника сідлав.

Я чув себе вже в сідлі, і твердо постановив ніколи свого коня не продати.

— Ходи дякувати братям.

Взяв мене на свої руки і я цілував кожного з них у залізну руку. Як заплату я діставав від кожного грейцар, а як моя долоня не могла змістити кілька грейцарів, то мама забирала їх у червону хустку.

Мені від цілювання аж губи спухли, та я таки всіх доцілював, а тато мене заніс на піч.

Я щасливий заснув, з кулачка розгубив братні гроші, але гармати, як грім гримлять досі за мною.

Старий Лазар досвітком сапав грядки. Досвітні пасма витягали сонце на землю, а Лазар потрясав сивим волоссям і спершися на сапу усміхався, бо дуже любив цей ярий переддень. В сутінках світанку він все малював будучність своїх дітей, внуків і правнуків.

Тихо, птахи співають, а роса їсть ноги. Але цю росу кожна стеблинка так радо двигает на собі мов божий трунок.

— Ей, ти росо, їла ти мене від дитини; я коло овець плакав від тебе. А як був молодий то мусів підкочувати білі штани йдучи від дівки, щоби мама не сварила, а як став газдою і заходив в збіжжя косити, то ти жерла мене і кусала і боронила перед косяю кожде стебло, аби їх ще завтра напоїти своїм різким напитком, але восени ти найгірша, бо забирають від тебе все, кому ти щодня лице мила. Ти так як мама, що не дає своїх дітей.

— Отом ся, росо, находив по тобі, отось мене ся наїла, але твоя їдь була так як мід, що щипає і смакує. Я тебе сімдесять років не проминув ані одного дня, я все чекав ясного сонця і воно велике та ласкаве висувало мене, а тебе, росо, забирало до неба, щоби вечором зливати, як умліває вся травинка. Ти, Боже, поливаєш всю землю росою так, як ми росадник. Ех, ти божа водице, ти давала дужість і здоровля пшеницям та житам, але і я був від тебе дужий та різкий. Баную дуже, що ти мене не будеш заросювати, як ти, святе сонце, родишся.

Глянув на свою білу хату.

— О, я з тебе, мій палацу, тихонько дуже виходжу, аби не будити купи внуків. Вони так файно сплять, порозкидаються, що гріх рипнути дверима; їх сон святий, бо їх Бог взяв на свої ко-

ліна, на колінах божих вони ростуть. А стара зараз за мною встає, накриває діти і ходить тихо, як кітка та лагодить їм сніданок. Мій ласкавий Боже, чим я годен відплатити твою ласку? Ти мене своїм сонцем, дощем і бурею тримав у силі довгі роки, аби мої діти і їх діти жили і росли!

— Але внуки інші, як давно були, в них книжки, в них співанки інші. А дурна стара радується ними та буде Україну; здуріла стара від внуків. Видурюють від неї гроші на театр та на книжки та тягають стару коробку по читальнях, а вона вертає з ними додому та радується, як дівка.

— „Мой, старий, каже, але аби ти видів, який козак наш Тома, у сивій кучмі, у синих гачах, а люди плещуть йому в долоні, а він так говорить як у книжці, а сорочка горить на нім. Ей, якби ти ся хоть раз подивив на них! Я, кажу, старий, щоби ся дивити на таке і не винен тому, що ти з своїми внуками наново дівочиш“. „Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на сине сукно, та на вогневі сорочки, бо ти така сліпа, як кертиця, ти їм не вишила, від коли ти здуріла з тою Україною, то мені в мошонці все гроші хибують“.

— Але внуки не пють, не гуляють і до корчми не йдуть, а гудуть як бжолка: Україна, Україна. Малий Кирило підходить мене, як дитину: „Діду, діду, я прочитаю таке файне“.

— Та читає, та добре там написано, але я письма не знаю, а лиш через охоту малого сідаю з ним та потакую.

— Вони в мене чемні, най їх Бог благословить з їх надіями. Вони хотять нового, на те вони і молоді.

З цих дум вирвало його сонце, що зійшло, як золото і стара, що кликала на сніданок.

— Ти вічне сонце, ти знов благословиш мене на сніданок. Там слабий; роса твоя донька не має вже на мені що пити, самі кости. Але в мене внуків багато. Роса має кого обливати своїми перлами. А ти, мамо наша, ясне сонечко все благослови їх до сніданку.

Старий Лазар росяним листком обтер свої мокрі очі і пішов до хати між внуків.

Стара Верижиха підперлася високим костуром йдучи до своєї доньки. Думала:

— Осінь богата, горобці ледво літають такі повні, а навіть бідні діти потовстіли.

— Славайсу.

Сіла в доньки на лаву та тихо сказала до себе:

— Алежбо файна.

— Та що ти донько робиш, та чому ти за хлопця свого забула, що дідови з рук не злазит і робити не дає?

Катерина затряслася, як осиковий листок перед бурею.

— Донько, підпали вогонь та звари мені тої московської гарбати, бо чую помічна дуже.

Вогонь горить.

— Та покажи мені, доню, ті дарунки, що подарував тобі той великий москаль.

— Ой мамо, я негодна рук від себе звести, отам ті дарунки.

Верижиха своїм костуром стягала з грядок шовкові хустки та спідниці та тоненькі черевички та полотна рантухові, а перли, що розсипалися по землі, розбивала костуром. Стара сіла перед печею і кидала в огонь панський крам, один за другим.

Катерина дрожала біла, як стіна в куті і держалася руками стола, аби не впасти.

— Твоє курвинство вже згоріло, кобим і тебе могла запхати у той вогонь, алем стара та не міцна. То твій чоловік обтіскує з себе воші та тягне гармату з болота, а ти свою дитину кинула в мене на постіль, як сука та футишся з московським офіцером. Сидиш з ним в колясках, як пава, люди ховаються від твоїх по-

здів, а їх колеса їдуть почерез моє серце. Ти заткала у мій сивий волос смердячу квітку ганьби.

Вогонь потах.

Тепер стара вилізла на постіль і здоймала з грядок мережані та вишивані сорочки, коверці всілякі, рушники забирає і тонкі полотна.

— Катеринко, нарабований жидівський крам пішов з димом, а це твоє віно старалам чистими руками, як прийшлас на світ.

Мати гляділа як кат, сівши на купу віна, а донька розхилила великі очи, повні гріху, але осяяні ласкавим небом.

— Життя твоє небого серед нас скінчилося, ти чужа всім, насип оцес порох в московську гарбату і зараз спокутуєш гріх. А я тебе файно вберу, я тебе ще красше поховаю і затреш ганьбу на нас старих та на твоїй дитині.

Катерина від постелі попри стіл та попри лаву ледво перелізла поріг. Стара сиділа довго на прегарнім віні, потім встала, замкнула хату і йшла додому.

— Боже, не лиш ти право маєш давати кару, але й я.

— — — — —
У церкві і коло церкви всі люди її обминали, бо вона намовила Катерину, аби вона повісилася, а стара Верижиха гукала на них здалека:

— То як моя Катерина жила, то по сто вас приходило на день, аби казати, що вона цілому селови принесла ганьбу, що найліпші коні з москалем забрала, що справляла в кого гроші, що курвилася в жидівських перинах і дзуркотіла краденими перлами. Мій старий тижнями не входив до хати, бо не міг клякнути перед образами, бо все вас була повна хата, аби нігтями роздрапувати наше серце, а тепер яким її вісадила на гилю, то ви вже милосерні. Чого ще хочете від мене, дикі звірі? Як ще підховаю її дитину то піду за нею, ви шельми!

Накинула на шию мотуз і з довгим костуром, самотна, дорогою пішла до дому.

ДУРНІ БАБИ

Як то сталося, що жінки на ринку зробили недозволені збори, того ніхто добре не знає. Почалося від того, що стецівська жінка приїхала люта з Коломиї від сина, що сидить в криміналі.

— Малом під мурами не замерзла, не пускають тай решта. Ходжу по морозі, душа в міні стигне, кобим хоть зпоза ґратів уздріла його...

Жінок коло неї вже більше.

— Питаєте, за що сидит. А лихе його знає — за газети. Уздрів через вікно жандаря та запхав мені в пазуху якісь папері. А жандар обшукав його до голого тіла, перевернув хату догори ногами тай сів. Надумав, надумав тай каже мому чоловікови: ідіт за цев жидітков через дорогу, най зараз прийде. Прийшла жидівка, а жандар каже: „Обшукай цю жінку, чи нема коло неї яких паперів“. І рихтіг, витягла з пазухи ті папері, що міні син дав. Жандар урадувався, поперебивав ті папері тай каже хлопцеві: „Ходіт зі мною на постерунок“. Тай як пішов, то й до сьогодні. Питала я, питала, розвідувала, аж чую, а він у криміналі в Коломиї...

Жінок щораз більше.

— А хоть бим і замерзла, то їду до него, то в мене наймиліша дитина, може він голоден, може його нендза їсть, може за ґратами замерзає. Старий кричит, на кого решта дітей маються лишити. А я кажу йому: „Як не хочеш завезти ід колії, то я, бігме, на колінах піду“. Вздрів, що нема зо мнов шо робити, запрег коні тай повіз. Сіла я в ту колію, пудит, гадаю, зараз буду його видіти...

Жінок уже зібралася велика громада, вже й чоловіки позаду з батогами поставали і поліцай вже підслухує.

— Та нім я найшла тот кримінал, заки я там ся добила, то най вас Бог боронит. Але трафився якийсь добрий панок тай каже до мене: „Чо ти, жінко, під цим муром замерзаєш?“ А я плачу. Розповіла я йому, шо так і так і він завів мене в середину до криміналу. Стягнули з мене протокул, як я си називаю, як він си називає, відки...

Жандарм пробував розгонити, але з бабами то так легко не йде.

— Там виділа сина, відай ним так, від коли він, не тішилася. І не журіт си, мамо, і веселий він і каже: Тут нас сидит таких багато, нічо нам не буде, як який рік-два дістану, то ми молоді, тай відсидимо. Отак він мене розважає. Дивлюся на ті мури, на малі вікна з ґратами тай кажу йому: А деж ти тут, сину, годен два роки вітримати? Отак я з ним мінуточку побула тай гай, бабо, забирайся. Але міні і це добре...

Тут уже зробилася баталія, жандармів щораз більше, жінки не хотять розходитися, крик. Якась карлівська жінка кричить:

— Ви хочете всі наші діти, що в школах вчуться, зогноїти по криміналах, аби потім мужиків запрячи в ярем...

— Ви наші діти порозгонили по всім світі, мій утік на Україну тай не знаю, ци жие він, ци пропав.

— А мій гине дес у Чехах —

— А мій у німця, аби вам так легко конати, як міні оплакувати мою дитину!

Жандармів щораз більше, крик росте. Чоловіки вже пробують успокоювати жандармів, що це дурні баби, що вони не знають припісу.

— То най лиш ті дві жінці виступлять, ми з ними зробимо протокул, а ці решта най розходяться.

— Ех, ми знаємо ці протокули. Беріт нас усіх.

Чи там довго, чи коротко правдалися жінки з жандармами, але за яку годину рушив похід жінок під магістрат, а по боках жандарми. Мороз скрипів і скреготів під ногами, а ззаду йшли чоловіки з батогами.

Та кожна з них у червоній платині. Де вони годні пізнати тай який дідько з тільки бабами годен собі дати раду...

І це була правда. До самого вечора жінки мерзли на магістратським подвір'ю, перемінювали на собі хустки, аби їх не пізнати, і не мож було їх вигнати. Треба було аж просьби, щоби їх звідти позбутися.

А як розсипалися вулицями, то реготалися, як з весілля йдучи. Звичайно, дурні баби...

Треба розповісти про смішну подію Івана Гусака, колійовця. Чи він не вдався, чи прокрався, ніхто в селі добре не знає, але всі знають, що службу стратив та дістав кількесот злогих відхідного. Молодий був, вуси добре підкручував вгору, убрання мав панське сине, подобався жінкам та вмів говорити по-польськи та кажуть по-німецьки і в селі мав свою повагу. А була ще в селі вдова, вже старша, пряха добра, мала хатину і недавно піч пере-клала та було тепло в зимі. До кожівки треба теплої печі. А що перше, то мала вузли з грішми. То Іван пішов у комірне до неї, зимою старав вуголь і трохи горілки і булок, а пиво вже пив сам на стації.

Робив таку політику, що мужиків не мав за ніц, попам не кланявся та мав великий жаль до Польщі і до начальника стації. Та видко гроші мав невеликі, бо зачав присватуватися до своєї господині, Парасочки, аби цим способом дібратися до вузлів з грішми. Але у вдови — сім розумів, годила, забігала, до слюбу повитягала зі скрині такого плаття, що богачки зеленіли по снігови із зависти, бо це було по Різдві. Вони казали, що все це добро від них набрала, а весілля було гучне. Медових місяців довгих не було, бо Парасочка і вдова і тверда з натури та гроший не розв'язувала, а навіть не показувала. Щоправда, то нашила на чоловіка два хлопські одіння, на свята і на буддень, бо мала амбіцію, щоби свого чоловіка зробити газдою, аби не був ленкою, що все смердів олієм від ліхтарки та замазаний був вуглем та все ходив пити пиво. Він молодий, можна з нього зробити ще господаря та привернути до людей.

Та це Парасці не пощастило і вона свої надії сховала в скриню між вузли. Давала чоловікови щораз менше їсти, не

дуже допирала сорочку, відпорювала гарні прошивки та пришивала старі до сорочки і на весну Іван вже не хотів сидіти дома, а Парасочка надумала інакше. Аби гроші не пропали, то купила в межу кавалок города, дозичила в жида дві сотки і з узору підписала вексель з ручителями. Поправиться Іван, то буде мати на чім робити, а ні, то її на старість хтобудь обійде за город.

Одного разу Парасочка вночі забила в п'яту такий заржавілий цвях, що спухла, як дуда, а треба нести векслеу рату до міста, вона брата не має і сестри не має, то вже кілька день перед ратою годувала Івана ліпше. Вона би намалювала вексель дома, а він пішов би з ручителями і заплатив би. Іван покмітив, що стара вертиться коло него і був цьому радий. Стара дасть гроші на рату, дасть на тринкар, налагодить добре їсти, а як жидови скаже, що стара не мала цілої рати, бо не встаралася, то може і пива випити і добре забавитися і стару за старі прошивки добре віріхтувати.

Осіннього досвітка Парасочка налагодила їди доброї і богато, хліб білий, п'ять злотих для ручителів і чоловіка на горілку та ще для кожного по склянці пива. Гроші для жида стояли на столі купками, добре пораховані. Парасочка завязала їх у вузлик, а гроші на трактамент всипала йому в кишеню, бо вбрався в колійницьке одіння. Харчі гарненько склала в писану тайстру, дала чистий шматочок сала і як зачало розвидатися пустила чоловіка в дорогу. Має повернути за ручителями і з ними йти до міста. Він так зробив, ручителі сказали: „Гай, гай, ідемо, ти наперед іди“ і так Іван подався лугами до міста.

Ішов, ішов, аж надібав двох жовнірів з гверами, якби не та писана тайстра, нічо би й не було, а так сталося паскудне й болюче.

— Марш, кабане, назад до дому!

Іван зачав говорити по-польськи, що має платити вексель, що через те мусить йти до міста. Витягнув вексель з кишені, показував до очей жовнірам і не вертався. Та жовнір жовніром, чогось має гвер..., як відвернув руку, як загатив у зуби, то мало Іван ними не вдавився, виплював у долоню і зуби і кров. Зачав кричати і з червоним векслем у руках та з писаною тайстрою на плечах

зачав утікати. Сам не знав чи взад чи вперед тікає. Аж оглянувся коло моста і спамятався, що він вже під містом. В роті пекло, зуби тримав у кулаці разом з векслем та боли вузол з грішми був у пазусі, лише треба було якось обмити кров та затамувати. Зліз до ріки, мив лице і полокав рот та намацував язиком порожні ясна. Став беззубий. Але відпочав на ріці, віддихався тай зараз думкою потішився: болить та переболить, в роті крім тих трьох зубів є ще багато, а гроші старої пропали, бо він недурний признатися, що втік з грішми... жовніри забрали тай решта.

Він чоловік інтелігентний, то повернув до доктора Подюка, аби дав йому свідоцтво лікарське. Навіть заплатив за лікарську пораду, докладно оповів, як то було, показував на долоні зуби, та лікар піджартував з нього, бо видко подібний до інших людей, яким все смішно, як ближньому висиплюють кілька зубів з рота. На свідоцтві лікарським нічо не було написано, лише, що Іванови вибили, як казав, три зуби і що доктор більше нічого не знає. Як жид прочитав йому в місті це свідоцтво, то Іван сказав, що кинув гроші в болото, що таке свідоцтво пусте.

І побавився Іван в місті добре. Трактував і напоював знайомих ще ліпше, оповідав богато про свою пригоду і цілком вдоволеній вертав до дому. Але як доходив до села, то дізнався, що тої днини били ціле село. Йому лишилося ще трохи гроший, то він вернувся в луг, заборпав їх під корч і так з писаною тайстрою, але без трьох зубів вернувся додому. Оповідав старій довго страшну історію, як його тяжко позбиткували, як забрали всі гроші, роззявляв рот аж по вуха і показував пальцем порожнє місце, де рано ще були зуби, презентував кровавий вексель, а тайстру дідько знає, хто спорожнив. Тому всьому лиш Парасочка винна, бо її забагається міста, векслів. Парасочка зарюмала за грішми, але збоялася виходити з плачем перед хату, аби люди чули, так як треба би робити.

Вона цілий день надивилася на таке, що най і гроші пропадають. Але й вона була вдоволена потихоньки, що її пан так добре дістав від других панів.

Вдова Марта давно хора, хоче вмирати, бо закликала до себе свої дві сестри і приятельки. Гості посідали на лаву коло постелі і під вікнами, а Марта з подушок каже:

— Не набулам си на цім світі, не натішилам си, а нагрішилам... Дохтор каже, що кожда моя година дарована та тому вібачийти, щом вас закликала від роботи.

Відкинула від рота жмут сивого волосся, роззявила білі губи, аби надихатися.

— Смерть, сестри, болюча, а моя смерть проклетая буде навіки межи людьми. Гріх маємо такий, що ні мій чоловік негоден був вітримати, ані я, жилава баба, негодна го донести до краю...

Роззявила рот і пальцями хльопала з миски води в нього, аби могли своє сказати.

— Знаєте, щом кликала ксьондза вже кілька раз, аби сповідати си тай сповідалам си, але правди-м не сказала, відай тому, що шелестить на нім риза або тому, що дуже дивит си в очи або тому, що язик не повертає си... Сказати другому свій гріх, людський гріх, такий гріх, що всі люди ним грішні, але аби мій сказати, то траба зуби розважити червоними кліщами, аби палахкотіли, як ладан на Різдво...

Її сестра, Марія, підоймила голову з подушок та заспокоювала, приятельки поспирали руки на коліна і пігнулися.

— То вже вам буду сповідати си, бо видите, якам суха, то в найбільше деревище не влізу си і таке гирке тіло земля негодна пролигнути... Хлоп все від баби слабший, бо мій чоловік лиш рік вітримав, а я вже роки. Ми мали спільний гріх, та він по році лишив мене саму, абим го двигала без него, а то й моя пайка така тежка, що залізо під нев пішло би в порох...

— Ми обое спалили село, знаєте. В саме полудне пішло кровйоч попід небо, кров заслонила ясне сонце. Нашої хати якос не доцегнуло. Він, аби не кричѣти, сипав порох у рот з землі, але зойх з серця роздував порох з рота, то він сів коло коновки з водов тай тримав заедно повний рот води, а потім викидало з него воду, а він знов пив, аби не кричѣти... Село курило си, почорніло, чорні люди голосили, а він сидів коло води добу, чорний, мокрий, склонив си тай заснув в болоті. Хотілам го стегнути на сухе та як ні вдарив коновков, то й я легла в болото коло него, так си належало.

Всі жінки посхоплювалися з лав, гляділи на Марту здурілими очима, стояли, як з дуба витесані. Сестра не втримала голови, пустила. А хора носила долонею воду з миски в рот та не доносила. Розливала по пазухах.

— То ви лиш від цеї мови ніби дураете, щосте тверді мужики, а як таку сповідь перед чужим ксьондзом тримати... А хоть-бисте про мене і зараз всіма дорогами по селу порозбігали си, то я вже не бою си, а хоть дзвоніт на гвавт в дзвони, то я також не бою си, хоть ні тегніт всіма дорогами по груді та закопайте розтресені кісточки по нечистих місцах селом, то вже я лекшу муку буду мати, як тепер. Цес гріх я вже двигати негодна... Маріє, душу си, підопри голову най докінчу сповідь, чи пече ца голова як смола в руки.

Жінки мовчали. Від цієї тиші оглух би навіки дзвін.

— А зайшло з цього. Як прийшли до села вже по війні, то повісили чоловічого брата, що дес був довго на Україні. Ми його відрубали з чоловіком та привезли в рантухах додому та споредили парубка, як паву, але язик негодни були заправити в рот. А мій дурний вхавив ніж та хотів відрубати. Добре, щом руков сперла, розрубав аж по кістку, а як закривалам лице його братови червонов платинов та моя кров закровавила платину то далам другу. Ви знаєте, що мій чоловік від похорону замовк, не сказав відтогда ані одного слова, ходив селами та розшукував братних товаришів з тої війни, а потім тоті товариші приходили до нас та гостили си. То якіс такі люди, що револьверами грают до данцу, що в кожді кишени мают бомби, що якіс блискучі ножі

ховають помежи ребра, таких ніхто не видів. Кажут, що нагнали нас з нашої землі, що будем містити си на смерть, а житте наше фурети будем ворогови під ноги, як вушиву сорочку на війні... Та тут і нахвалили, аби спалити двір. Тай підпалили з моїм чоловіком. Та панови нічо, а половина села розсипала си на сажу.

Марта простягнулася і заперла очі, жінки приступили до постелі, обливали водою, та вода спливала з лица, як з каменя. Марія здохнула з сволюка жовту свічку і всі шукали сірників, а як засвітили, то поклали до Мартиних рук і вона ожила.

— Я ще не вмерла, але зараз буду вмирати. Коби вмерло зо мнов і сумліне мое. Це Бог добре вчинив, що сумліне не говорить голосно. Най си сховають товариші мого чоловіка з бомбами і револьверами. О, то як сумліне заговорит, то такі слова палючі в кожді жилці, що ті слова скалу розсиплют на дрібен порох. Найстрашніше то слово від сумліня. Я тих слів ніколи не знала, ніколим не чула. Відки вони си в міні взели, це лиш Бог міг пустити своїми руками у мене. Блискавка по небі не така страшна. То слово то проклін, який задушит всьо, що на землі жиє...

— Марійко, буду вмирати. Кажі людем, най собі розберут мій маєток і мого чоловіка. Я їм нічо поповнити не годна, а на споді в скрини є карточка від товариша мого чоловіка. Дес з далеких країв пише, що прийде до нас двоїх уже волних. Там є знак до него. Напиши йому, що такого, як ми наробили, ніхто не здержит на собі, щом від того повмирили... Тепер давай свічку, я вже не ожію.

Як почали просити старого Палату тай врешті упросили, аби оповів їм, молодим товаришам, яку цікаву історію з селянського життя. З його білих вусів курилася іронія.

— Я вже маю вісімдесять літ тай живу мабуть вісімдесять літ отут на однім місці. Були такі часи, коли я був паном, тоді як служив у дворі писарчуком під рукою економа. А були такі часи, що я не вилазив з церкви, як був дяком і тоді говорив так, як всі попи говорять, боявся потім всіляких духів. Як був музикантом, чито нечищена горілка чито нервове заняття по ночах з циганами, все те наводило перед очі всіляку нечисту силу. Отак сидиш допізна з молодими парубками, байка іде така безконечна і страшна, що святі на образах ховаються у свої яскраві шати. А сопілка висотує з грудий такий сум, що молоді парубки хилять дуже широкі плечі додолу і брудними рукавами обтирають сльози, а потім складаємося на око горілки та посилаємо найсміливіших двох або трьох до коршми. За ними тягнуться всі чорти, визвані в хаті, там їх так багато, як на весіллю. А по дорозі пристають до них страхи зпід мостів, з нечистих місць, злітають з тих деревин, де повісився хто, йде з парубками ціла банда. То вже як отворить арендар, то розливає зо страху горілку, бо руки йому трясуться, бо цих парубків ловила нечиста сила аж під його двері. Розповідають так докладно про тих дитчиків, що все були існіські такі, як арендар. Жид рахує гроші або й без грошей вигонить їх з хати і засуває двері на всі спусти. Нераз заходили, як жид дуже скоро гасив, до його курника та що попало, тому крутили відразу вязи. Гуска — не гуска, курка — не курка. З горілкою і з добичею приходили веселі, бадьорі, здається, що чорти не хотіли брати участі в каригіднім ділі і вже не приходили з парубками до хати. Заслонювали

веретами вікна, на сопілці не грали ані не співали, але ломили сусідські плоти, і піч незабавки гуділа від червоної полуміні. Господиня і сусідські дівки поралися та варили мясо, господар хати шукав келішка, але великого, і все йшло скоро вперед. За півтора години сиділи всі коло стола, пили та їли, але байок не вповідали. Дисципліна була коло стола велика, найдужчий мав власть і карав, хто лиш голосніше крикнув. Як різне по морді, то й кров лється в порцію. Так мусіло бути, бо буки тоді ще давали. Піде злодюга-жид до віята, нанесе горілки йому, а той збере радних і як знайдуть в хаті при забаві, то найменше по двацятьпять буків дістане кожний. Як бачите, дисципліна мусіла бути, небезпека перед вогом велика...

Та пийтеж цей чай, горілки тепер нема тай не можу пити, а ви не парубки, але учителі з високими пенсіями.

*

— А за теперішні часи, панове колегі, дійсно тяжко вам до забави що розповісти. Я учителював по своїй кар'єрі музиканта довго, тридцятьпять років, привик до неписьменних мужиків, то були діти і їх міг хтобудь повернути в свій бік. Ще боялися дуже панщини і панів, жидів отак не мали за нічо, сміялися з них. Потім зачали заводити товариства тверезости, бо дуже стали ґрунти тратити. Зайдуть до мене до школи, війт тай радні тай пленіпоти, повигонять дітий зі школи, порозсідаються в лавки і пють та співають, що аж саля шкільна, пять метрів широка і пять довга, вилазить з вуглів. Досвітком приходять жінки шукати чоловіків, намовлять їх додому і намовляючи сідають та пють горілку з ними і знов на двацять чотири годин є мішане товариство. Тут, аби вже був професор університету, то не видержить довше, як добу так, що я нераз вставав зпід лавки, а на лавках, на катальозі валялися недоїджені оселедці, кавалки сала, а чути було горілкою катальози ще з місяць. Не то що тепер, панове колегі! Збереться бувало рада і ухвалить: „так і так, це професор нелюдений, він дітий нам не вчее добре“, зберуться до старости, вернуть з паперем, но і дадуть пару волів, заладують тебе з родиною і їдь в инше село годитися: кілька корців збіжа дістанеш, кілько-

дров, чи маеш псалтир читати в церкві чи цілу службу співати. Мука була, і тому треба було і пити, і терпіти, і вонітувати разом. Та, як кажу, прийшла тверезість, а потім парасолі, а як підросли хлопці ті, що навчилися читати, то й книжечки і газета, наука Наумовича, змінювався селянський світ та поволи. А потім вибори та хрунівство та „Січи“, вже ні панів ні жидів ніхто не боявся. Йшла така велика лава в червоних стяжках, що всі вступалися з дорози.

*

— А найновішого інтересного я небагато годен розповісти. А отут дивіться через вікно. Це такий кутик мого села, навіть має назву. Цей кутик під панським лісом. Ліс шумить, навіває в душу всілякі забаганки, то платви треба, то оголоблів до саний, то молододі смерічки на деревце весільне, богато люди потребують л:са. А з того ревізії по хатах, процеси, кошта і кримінали. Тамті кути села не мають тих лісових навичок, а ці одідичили по предках. Дідичність, як знаєте, річ тяжка, аби її злизати параграфом. Десь давно по другім кінци села, того вже відси не видите, то був великий став, то там довгі роки, і я памятаю, ще валялися сіти та неводи, але то давно, здається, що і той кут ставовий мав свою дідичність, але став висох тай дідичність також. А тут ліс росте і дідичність. Черезто цей кутик, перед вікнами в мене, дивний є, розпроцесований, розжертний, щодня ліцитації, бо такої зажертости між властями і мужиками я не тямлю. Селяни всі ненавидять від маленького урядничка аж до великого, я такого, що тепер, ніколи не бачив. Йде боротьба безпощадна і отаку вам забавну історію скажу. Я вже і очий добрих не маю, але дивувало мене тото, що майже щодня бачу вулицями людей святочно вбраних. І хлопці і жінки і діти. Чи памятка, чи яке церковне свято, богато свят. Питаю свого старого сусіда: „Даниле, а кажіть, чи таких багато свет у вас настало?“ — Ге, пане навчитель, такі светошні чьиси настали, бо видите приходе з дзвінками пани та всю одежину хапают, котра добра, а коло церкви стоїт наш вартівник. Як лиш вздрит брчку з пзнами то біжит щодуху на цей кутик. Все, що жиє, кидає з рук роботу і вбирає си в світошне, а на постели тай на лаві все дранте стоїт так, що пани то в руки не хоте

брати. Отож пани спацірують тай мужики спацірують тай таких свет у нас кілька раз на тиждень, бо Бог знає до кого придуть. Оден за кримінал, оден ручьив, тепер межі людьми нема реду. Зразу то ховали в такого газди. що він без мотилиці, але приишли такі зрадники, то як напали пани на того газду, то вівезли відти шос сім фір найкращої одежини. А що млинків, січкарень і возів. Зойк під небо був, але не помогло, то відтогда, пане навчитель, як пани є в нас, то мужики светкують і ходе по-світошному. А ви фасуете пенції, то можете ходити подерті.

*

— Так, панове колегі, це є найцікавіше, що я вам мав вповісти, а більше нічого не знаю, бо вжем дуже старий, но, і дурний.

З М І С Т

	стор.
Кленові листки	3
Діти	15
Синя книжечка	17
Засідання	19
З міста йдучи	25
Підпис	30
Лист	33
Святий вечір	36
У корчмі	40
Побожна	43
Виводили з села	46
Стратився	48
Лесева фамілія	51
Катруся	54
Майстер	58
Мамин синок	62
Янгол	66
Осінь	69
Шкода	72
Новина	74
Сама саміська	77
Лан	79
Вечірня година	80
Мое слово	83
Камінний хрест	86
Суд	97
Дорога	107
Скін	110
Давнина	113
Віступи	119
Май	122
Палій	126
Похорон	139

Сон	141
Басараби	143
Озимина	151
Злодій	153
Такий панок	161
Вона — земля	169
Марія	172
Діточа пригода	181
Пістунка	184
Сини	186
Воєнні шкоди	191
Могіли	195
Дід Гриць	199
Нитка	203
Давня мєльодія	204
Роса	206
Мати	208
Дурні баби	210
Червоний вексель	213
Гріх	216
У нас все свято	219